

E 221/2

SUMIR (BABYLONI) ÖRÖKSÉG AZ URAL-ALTAI NÉPEK VALLÁSI ÉLETÉBEN.

(ÖSSZEHASONLÍTÓ VALLÁSTÖRTÉNETI TANULMÁNY)

Dr. VARGA ZSIGMOND

EGYETEMI NY. R. TANÁR.

TARTALOMJEGYZÉK.

	Lap
A kérdés kutatásának a jogossága	1— 4
A kutatás kritériumai	5— 6
A sumir-ural-altai ősbaza és ősműveltség kérdése	6— 18
A lélekhit és halotti kultusz egyezése	18— 29
A varázsképzetek egyezése	29— 53
Az Istenpantheon, a világkép és az áldozati kultusz egyezése	53—110
a) Az égtisztelet egyezése	56— 78
b) A föld tiszteletére vonatkozó egyező képzetek sorozata	78— 88
c) A sumir és ural-altai hold- és napkultusz lényegi azo- nossága	88—107
d) A víz-, tüztisztelet és más alsóbbrendű szellemi kate- góriák egyezése	107—109
e) Egyező kultikus képzetek	109—110

Handwritten signature and date: Varga Z. 1974

DEBRECEN.

KÜLÖNLENYOMAT A „THEOLÓGIAI SZEMLE” I. ÉVFOLYAM 1., 2. ÉS 4. SZÁMÁBÓL.
1925.

téshez és megszemélyesítéshez. Hasonló nézetet vall a vogul-osztják istenpantheon kialakulására nézve *Pápay* is.

De nem hiányzik az egész ural-altai népcsaládra nézve sem az istenvilág kialakulásának e szélesebb alapon való magyarázata és nem kisebb tudós törmellette lándzsát, mint *Castrén*, ki eléggé részletesen rámutat arra, hogy az összes ural-altai népek imádták pl. az égi testeket, a napot, holdat és a csillagokat és annyira nem tesz célzást arra, hogy e természeti tünemények megistenítése esetleg késői fejlődmény volna, hogy egyenesen a következőket írja: „Die Verehrung des Himmels, entweder des sichtbaren, materiellen Himmels, oder gewisser in ihm verborgener Mächte, ist in Asien gang und gebe gewesen... Und nicht nur in Asien ist dieser Kultus herrschend gewesen, sondern alle wilden Völker sind stets Naturverehrer gewesen und haben ihre Huldigung vor allem andern dem Himmelsraume dargebracht“.²⁸² És hogy semmi kétség ne merülhessen fel arra nézve, hogy pl. az ég tisztelete az egyes finn-ugor népeknél valóban ősi közös szellemi tulajdon s már ez okból sem hozható kapcsolatba semmiféle primitív halotti kultusszal, *Castrén* a finn égisten ősiségéről így nyilatkozik: „Nun ist Jumala ohne Zweifel der älteste und ursprünglichste Göttername, den die finnische Mythologie aufzuweisen hat, denn er ist nicht nur den Lappen, Ehsten, Sirjänen, Tscheremissen, sondern auch den Samojeden Sibiriens bekannt, während die übrigen Gottheiten der Finnen diesen Völkerschaften grösstentheils fremd sind“.²⁸³ A természeti tünemények mellett azonban *Castrén* természetesen elismeri a halotti szellemek fontos szerepét is a bálványistenségek fokozatos kialakulásában.

A sumir istenpantheon alakító tényezői között a halotti szellemek tiszteletének a fontosságát eléggé kiemeli *Langdon*, de viszont ugyanő óvakodik attól, hogy a kérdésben döntő nyilatkozatot tegyen.²⁸⁴ „Nincs kétség benne — írja —, hogy a babyloniak a halottak lelkeit kisebbrangú istenségnek képzeltek, kiket képeseknek hittek arra, hogy az emberek ügyeibe jó vagy rossz értelemben beleavatkozzanak. Ha vajjon azonban az egész istenfogalom végső fokon az ősök (halottak) tiszteletén alapul-e, forrásainkból nem dönthető el. Viszont ahhoz nem fér semmi kétség, hogy a gonosz szellemek, a betegség és szerencsétlenség szellemei babyloni conceptusa kizárólag azon gonosz démonok ismeretén épül föl, akik a pokolból emelkednek ki az emberi nem kinzására“.

Van azonban olyan nézet is, amelyik a sumir, majd az ezen továbbépülő babylon-assyr vallásos fejlődést kizárólag astralis princípiumokból magyarázza s azt állítja, hogy e vallási rendszer már a Kr. e. harmadik évezred elején teljesen készen van s annak astralis alapjai világosan felismerhetők. E nézetet *Winckler H.* és követői vallották és vallják s ez az assyr-babyloni vallás kialakulására alkalmazott u. n. *astral-mythologiai* magyarázati mód.²⁸⁵ Lényege azon alapszik, hogy minden vallási jelenség égi tüneményben s annak megfigyelésében birja eredetét, az ég az a nyitott könyv, amelyből a dolgok valóságos állapota leolvasható, viszont amit az ember az égben lát, azt a földre is alkalmazza s így jön létre a világmindenség harmonikus beosztása: a makrokosmos és a mikrokosmos fogalma. E harmonia tükröződik most már az egész világegyetemben s kiváltképen szemléltethető a sexagesimalis számrendszer által.

Dr. Varga Zsigmond.

(Folytatjuk.)

²⁸² Vorlesungen über die finnische Mythologie 15. l.

²⁸³ Ugyanaz: U. o. 11. l.

²⁸⁴ *Hastings*: Encyclopaedia of religion and ethics. Vol. IV. Death and Disposal of the Dead (Babylonian) címszó alatt a 444—446. l.

²⁸⁵ A *Winckler*-féle astral-mythologiai rendszer ismertetése megolvasható szerzőnek: Vallásos Világnézet és Történeti Kutatás, Kolozsvár, 1911. c. m. 17. kk. l. és részleteiben még bővebben Az ókori keleti népek művelődéstörténete különös tekintettel a bibliára (Református Egyházi Könyvtár (XII—XIII. k.) Pápa, 1915—1918.) I. köt. 363. kk. l.; u. o. az iskolához tartozók főbb szellemi kiadványai és a reájuk vonatkozó kritikák is megtalálhatók.

Vy: I. 115
1915

Sumír (babyloni) örökség az ural-altai népek vallási életében.

(Folytatás és vége.)

A rendszer részletei és egyéb karakteristikumai minket itt nem érdekelnek, reánk nézve fontos az egészből csak az az elv, hogy az istenek alapjai az égen megfigyelhető csillagképek, amelyek ugyan nem merítik ki teljesen az istenség fogalmát, de mindenestre az isteni hatalomnak látható, kijelentési formái. E magyarázat tehát semmit sem akar tudni arról, hogy az istenfogalom kialakulásában az égi tüneményeken kívül más tényezőknek is lehet részük s ezzel époly végletbe esik, mint ama másik magyarázati mód, amely az istenfogalom előállítását kizárólag a halotti szellemek tiszteletének tulajdonítja.

Szerencsére a *Winckler* iskola egyoldalúsága ma már annyira nyilvánvalóvá vált, hogy a tudósok egyre kisebbedő köre alkalmazza ez astral-mythologiai magyarázati módot a sumír-babylon-assyr vallás kialakulásának az ismertetéséhez. Kiváltképen elvetendő a rendszer azon túlzása, amely az istenek astralis karakterét minden vallásban egyszerűen assyr-babyloni kölesönzésből magyarázza s e célból astralis jelenségeket fedez fel ott is, ahol ilyenek nincsenek.

De a *Winckler* iskola felfogásának mégis van egy nagy eredménye, az t. i., hogy rámutatott az istenfogalom kialakulásában a természeti jelenségek, kivált égi tünemények fontosságára s ezzel egyenértékű szerephez juttatta e factorokat is az istenfogalom alakításában közreműködő többi tényezőkéivel.

Az igazság e kérdésben is, mint sok más kérdésben, valószínűleg a közepén van és helyesen vélekedik *Zimmern*, mikor az astral-mythologiai rendszer érvényességét bizonyos megszorításokkal csak a fejlődés későbbi időszakaira fogadja el, a fejlődés kezdetén azonban több más tényezőt is szerephez juttat az égi tünemények mellett a vallás és az istenvilág kialakulásában.²⁸⁶ Mi fenntartás nélkül a

²⁸⁶ A *Hastings*-féle Encyclopaedia of religion and ethics. (Babylonians and Assyrians címszó alatt.) 308. kk. 1.

Zimmern nézetéhez²⁸⁷ csatlakozunk és bár készsággel elismerjük, hogy a bálványképek tisztelete jórészben a halotti szellemek kultuszán alapul, mindazonáltal az egyes istenek személyi kialakulásánál époly jelentőséget tulajdonítunk a különböző természeteti tüneményeknek is és semmiképen sem fogadhatjuk el helyesen azon állítást, hogy e jelenségek istenfogalomképző szerepe csak a késői reflexió gyümölcse, következésképp másodlagos fejlemény volna. E nézetünket megerősítik azok az összehasonlító fejtegetések is, amelyek a sumir és ural-altai istenpantheon egyes szereplő alakjainak az összefüggését igyekeznek feltárni s amelyekből kiderül, hogy a halotti szellemek tisztelete, amely helyi és törzsi viszonyokkal kapcsolódik, semmiképen sem hagyhatott volna az egész nyelvcsaládra kiterjedő nyomokat maga után az egyes speciális istenek kifomálódásában. Itt tehát más jelenségeknek kellett alakítólag közbenyulniok.

Azon isteni személyek *egyike*, akik közösöknek látszanak a sumir és ural-altai népek istenpantheonában, *az égnek az istene*. Már a varázsirodalom közös képzetei ismertetése rendjén láttuk, hogy az égnek (s mellette a földnek) a tisztelete elterjedt volt az egész ural-altai nyelvcsaládnál. Itt nem is térnénk ki részletesebben a kérdés fölmelegítésére, ha pl. *Karjalainen* az ég kultuszának az ősiségét az ugor népek körében határozottan kétségbe nem vonná. Idevonatkozó jelentős nyilatkozatai: „die Einreihung des Himmelsgottes unter die Geister, denen ein Kult gewidmet wird, hat in den Jugrerlanden erst spät stattgefunden“²⁸⁸ egy másik helyen: „Wir können den Himmelsgott der Jugrer als Anbetung geniesenden Geist nicht für einheimisch und alt ansehen und müssen die Formen seines Kultes nur als Übertragung alter Zeremonien auf einen neuen Gegenstand betrachten“²⁸⁹ végül műve egy harmadik helyén: „Unsere Untersuchung hat zu dem Ergebnis geführt, dass der Himmelsgott bei den Jugrern noch bis in recht späte Zeiten ein unbestimmter Begriff, eine den Angelegenheiten der Menschen fernstehende Gottheit gewesen ist.“²⁹⁰ Azonban nézete gyengeségét maga *Karjalainen* is érzi, amikor ellenkező érvei dacára is megengedi, hogy „die Vorstellung von einem im Himmel befindlichen Wesen kann trotzdem alt sein und ist meines Erachtens tatsächlich nicht späten Ursprungs“²⁹¹. De ha egy ilyen, minden hatalmi kör nélküli, elvont istenségnek képzeljük el az ég istenét, mi szerepe lehetett akkor az emberiség életében és mi vezethette rá hívóit jelenléte feltételezésére, hisz tudvalevő, hogy a primitív ember a szellemeket mindig a szerint osztályozta, hogy milyen viszonyban vannak vele és mennyire segíthetik, vagy gátolhatják életfunkciói betöltésében. Kedvtelésből, esetleg üres speculálásból a természetimádó emberek nem szoktak szellemeket gyártani. Nyilvánvaló tehát, hogy *Karjalainen*-nek e tarthatatlan okoskodása mitsem változtat azon a tényen, amit különben az adatok is bőségesen és határozottan megerősítenek, hogy a többi ural-altai népekkel együtt az ugor népek is ősidóktól fogva tisztelték és imádták az eget, helyesebben az égitent.

Az égnek a neve a sumirban *an*, az eget megszemélyesítő istené pedig *An*. Az *An* tulajdonnévnek az éggel való kapcsolása már a legrégebb sumir királyfeliratokban jelen van, ám ennek dacára sem bizonyos, hogy az égnek eleitől fogva ez lett volna a neve. Helyesen mondja *Zimmern*, hogy míg *Samas* és *Sin* (a nap és hold isten) kultusza eredetileg is az általuk megszemélyesített égitestek tiszteletén alapult, addig *An* és más isteneknél a kapcsolatnak ez az eredetisége nem állapítható meg. „Rather may it have been that, under the influence of the systematizing process which had set in, particular features connecting one of these

²⁸⁷ E nézetről maga a szerző mondja, hogy az „an intermediate theory“, v. ö. i. c. 309. l.

²⁸⁸ Die Religion der Jugra-Völker Bd. II. 280. l.

²⁸⁹ U. a. U. o. 287. l.

²⁹⁰ U. a. U. o. 290. l.

²⁹¹ U. a. U. o. 287. l.

gods with heaven, a second with earth, a third with water, were so utilized as afterwards to distinguish them sharply in these three directions...²⁹² Fel kell tételeznünk tehát, hogy az ég kifejező szava a sumirban eredetileg másképen hangzott s e kifejezést megtalálhatjuk az isten jelentésű *dingir*, emesal alakjában *dimir* szóban. A *dingir*-nek ugyan a feliratokban sehol sincs ég jelentése, de a kifejezés eredeti értelmére nézve a szóhasználatnál sokkal többet mond a szó írásjegye és ez egy csillagkép, amely kettős kimondási értékkel *an* = ég (coelum) és *dingir* = isten bír. Az írásjelben tehát összefoly az ég és isten fogalma, amiből az következik, hogy a sumiroknak első főistene az ég volt. Mivel a többi ural-altai népnél a sumir *dingir*-rel kétségtelenül összefüggő²⁹³ *tangri*, *tengri*, *tengere* stb. kifejezésekben mindenütt fennmaradt az eredeti jelentésnek ég és égisten kettőssége, de viszont mindeniknél megjelenik a további fejlődés folyományaképpen a természeti vonatkozásaiból kivetkőztetett általános isten jelentés is, teljes joggal következtethetjük, hogy a csillagképpel kifejezett sumir *an* és *dingir* értékek közül is a *dingir* az eredeti, kezdetben ennek volt kettős ég és égisten jelentése, majd amazokhoz hasonlóan concret (= ég) jelentéséből kivetkőzvé, ez alakult át az istenség nomen appellativumává s csak e jelentésváltozás után merült fel a szüksége annak, hogy az ég jelölésére az *an* másodlagos fogalom foglaltassék le. E jelentéseltolódás azonban már a sumir-ural-altai együttélés időszaka után következett be, ezért nem találjuk a többi ural-altai népnél semmi nyomát annak, hogy az ég kifejező szava pl. a sumir *an*-nak megfelelő kifejezés volna. A sumir *dingir* és a megfelelő altai *tangri*, *tängri*, *tengri*, *tengere* kifejezések összefüggése tekintetében nincs tehát semmi kétség, (az altai-török szókezdő *t* a sumir *d* helyett a *d*-t a szó elején mindig helyettesítő dentalis), de nem ily világos az összefüggés a sumir *dingir* (dialektikusan *dimir*) és az ugor nyelvek közül a vogulban és osztjában előforduló *Tarem*, *Turem* között. Nehézséget látszik itt okozni a *Tarem*, *Turem* második része, mely a sumir *gir*, *mir* gyökrésznek áthelyezékes megfelelője és a sumir *i*—*i* magánhangzós alkotórészekkel szemben az *a*—*e* magánhangzós kiejtés. Ez utóbbi nehézség azonban mindjárt megszűnik, ha tekintetbe vesszük, hogy a török *tangri*, *tengri*, *tengere* gyökszavak is a sumir *dingir*-től részben, vagy épen egészben eltérő magánhangzó állománnyal bírnak s amazzal való kapcsolatukhoz mégsem férhet szó. Aztán ismerünk még egy másik sumir kifejezést is: *nimgir* (Sb. 8.) = vezér (assyr-bab. *nagiru*), mely *najer*, *näjär* = király alakban hasonló magánhangzós kiejtéssel ment át a vogulba.²⁹⁴ A csuvaszban az ég neve, *ture*, *tore* alakban fordul elő, amely kétségtelenül szintén a megfelelő sumir-török kifejezésekkel rokon gyök s ha ez elromlott forma lehet a teljesebb *dingir-tangri*-nak egy változata, miért kellene e lehetőséget a vogul-osztják alakoktól megtagadni? A vogul-osztják *Tarem*, *Turem* jelentése különben, mint *Munkácsi* helyesen megállapította,²⁹⁵ mindenekelőtt = a látható ég s a többi jelentése, mint idő, világ, időjárás, állapot stb. ebből folyó másodlagos képződmények. A vogulban *Numi* = felső, magas kiegészítő jelzővel az égisten jelölésévé lesz s az osztjában is *Turem*, *Torem* az égisten tulajdonneve. Teljességgel hibás a vogul-osztják gyököt a lapp *diermes*-sel (=zivatar) kombinálni s még hibásabb a magyar *árnyék* szóval való összefüggését állítani.²⁹⁶ Sőt mi még azt is perhorreskáljuk, amire *Munkácsi* céloz, hogy a vogul-osztják gyök esetleg a török *tangri* átkölcsönzése volna,²⁹⁷ avagy hogy épen a kaukázusi nyelvekben előforduló *Tarhu* istennév előrézzével függhetne valamiképpen össze;²⁹⁸ — minde leszámaz-

²⁹² Hastings-Encyclopaedia of religion and ethics. Vol. II. 310. l.

²⁹³ V. ö. legújabbán *Hannes Sköld*: Ein sumerisches Wanderwort in Asien (=W. Streitberg szerkesztette Indogermanische Forschungen. Berlin—Leipzig. 1925. XLIII. Bd. 126. l.

²⁹⁴ *Munkácsi* az Egyetemes Irodalomtörténet IV. k. 41. l. jegyzetében a vogul kifejezés sumir gyökszávaúl a *nir*=ur, fejedelem kifejezést hozza fel, de ma már ismerjük ennek teljesebb *nimgir* alakját is.

²⁹⁵ V. ö. Vogul népköltési gyűjtemény. I. k. CCLXXXI. kk. l.

²⁹⁶ L. *Karjalainen*: Die Religion der Jugra—Völker, Bd. II. 292. l.

²⁹⁷ Vogul népköltési gyűjtemény. I. k. CCCII. l.

²⁹⁸ L. Keleti Szemle. 1904. V. évf. 350. l.

tatások kevésbé igazolhatók, mint a sumir *dingir*-ből való eredeztetés és ha figyelembe vesszük még azt is, hogy a vogul-osztják égisten személyével kapcsolatban a róla szóló népköltési emlékekben olyan részletezések is olvashatók, — amelyek határozottan a sumir égisten működésére, személyi viszonyaira emlékeztetnek, akkor egyenesen kötelezve vagyunk a mi leszármaztatásunknak minden mással szemben elsőbbséget és nagyobb valószínűséget biztosítani. *Hunfalvy* a vogul-osztják *tarom* gyökre vezeti vissza a magyar *terem* kifejezést is,²⁹⁹ azonban ez állásfoglalása magyar nyelvészeti körökben nem talált visszhangra s épen ezért e vitás kérdést a jelen alkalommal mi se újítsuk fel.

Ha az égisten tiszteletét csak annyiban érvényesíthetnők a sumir-ural-altai szellemi és rokonsági összefüggés egyik bizonyítékaként, hogy az a sumiroknál és az ural-altai népeknél egyaránt jelen van, abból még semmi sem következne az égisten fogalmának és tiszteletének közös forrásból eredése feltételezése javára. Annál kevésbé, mert helyesen állapítják meg vallástörténészek,³⁰⁰ hogy az ég tisztelete ismerős és elterjedt a föld csaknem minden népénél nemcsak, de lényeges karakteristikumainak egyezése is feltalálható. Az azonban már döntő bizonyítékul szolgál, ha az ég azonos elnevezése is igazolja a közös eredetet s épily meggyőző argumentumként szerepel az égisten fogalmában, működési körében előforduló azonos képzetek, részletezések sorozata is, amennyiben ezek bizonyos általános hasonlóságok, azonos lelki meghatározottság szülte analogikus képzetek határain túlesnek.

A sumir égisten és az ural-altai népek égtiszteletének a közös typusában a következő *egyező* mozzanatok ragadják meg figyelmünket:

I. Nagyjából és egészéből *egyezőnek* fogják fel az *eget*, melyet az égistene representál. Ez egyezés kiütözik abból az azonos hitből, hogy az *ég rétegekből áll*, amelyek egymásra következnek, vagy egymás fölé helyezkednek el.

Az égnek ez a rétege ssége időrendileg természetesen a sumiroknál bizonyítható legelőször. Az *eget* az őssumir felfogás egy a föld fölé telepedő szilárd, falgolyó alakú alkotmányának képzelte, amely *hét* egymás fölött álló *réteg* összetevődéséből áll. Az égnek ezt a hétrétege sségét késői adatok világosan kiemelik, de igazolhatjuk azt a legkorábbi, kétségtelenül sumir időszakból is. Pl. az első király, *Etana* égberepüléséről szóló mythikus költemény arról tudósít, hogy az *Etana*t vivő sas a harmadik megállás után jut fel az *Anu* egéhez, majd hogy utasát a legfelső égbe repíthesse, az *Istar* egébe, három további megállással az utolsó, *hetedik* rétege sségig jut el, ahova azonban nem léphet be, mert *Etana* e szavakkal állítja meg: „Barátom, nem akarok belépni az égbe, állj meg, hogy visszatérjek a földre!” Az *Etana* mythos ugyan mai alakjában az *Assurbanipal* király könyvtárából maradt fenn, de tartalma szerint feltétlenül ősrégi hitképzeteket tükröz. Vagy az ég hétrétege sségének sumir felfogása mellett döntő bizonyíték a mindenségnek *hét* parallel futó s egymás fölé világhegy alakjában telepedő réteges (sumir *ub*=assyrbab. *tubuqâti*) elképzelése, amelyről *Jensen*, *Zimmern*, *Hehn*, *Meissner* az emlékek adatai alapján részletesen beszámolnak.³⁰¹ *Jensen* e világképet kétségtelen sumir szellemi produktumnak tartja s ennek a késői babylon-assyr képzelet általi félreértéséről, megrontásáról beszél.³⁰² És hogy *Jensen*-nek e pontban igaza van, mi sem mutatja jobban, minthogy a sumir mintára visszamenő babyloni toronyépületek felépítettségükkel is s neveikkel is az égnek, a föld felé telepedő

²⁹⁹ V. ö. Die Ungern oder Magyaren. (Die Völker Oesterreich—Ungarns. V-er. Bd. Wien und Teschen, 1881). 46. l.

³⁰⁰ L. pl. G. Foucart a *Hastings*-féle kitűnő Encyclopaedia of religion and ethics Vol. XI. Sky and Sky—Gods c.-szó alatt. 580—585. l. „Through endless transformations and disfigurements the sky-god is found to be the base of all the systems of the great civilized religions of the classical Mediterranean and Oriental worlds“.

³⁰¹ P. Jensen: Die Kosmologie der Babylonier, Strassburg, 1890.; *Zimmern*: Die Keilschriften und das Alte Testament. 3. Aufl. Berlin, 1902. 615. kk. l.; *Hehn*: Siebenzahl und Sabbath bei den Babylonier und im Alten Testament. (Leipziger Semitistische Studien. Jg. II. H. 5.) Leipzig, 1907. 12. kk. l.; *Meissner*: Babylonien und Assyrien. Bd. II, 107—111. l.

³⁰² Kosmologie der Babylonier 174. l.

világmindenségnek e hétrétegűségét akarták utánózni, symbolizálni. Pl. a történeti feliratokból legkorábról ismert ilyen emeletes torony a *Gudea* által *E-PA*-nak nevezett toronyépület, melyet a *Gudea* feliratok számtalan helyen a *hét ub* (világtájék, réteg, vagy emelet) házának neveznek.³⁰³ A *Gudea* korának sumir eredetisége és karaktere pedig csak nem vonható kétségbe. A borsippai (*Babylon* elővárosa) híres *Nebo* szentély tornyának a neve *E-ur-imin-an-ki*-nak hangzott, ami magyarra fordítva annyit jelent = „az ég és a föld *hét részének* a háza“. A *Gilgames* eposz elbeszélésében nagy szerepet játszó *Uruk* városa *hét ub, hét da* és *hét giparu*-ból áll, amelyeknek kosmikus jelentése és vonatkozása félreismérhetetlen. Mindezen adatok³⁰⁴ tehát világosan igazolják, hogy a sumirok az eget, illetőleg a világmindenségnek az ég által representált felső részét *hét* rétegből állónak gondolták és képzelték el. Az universon e hét rétegűsége világosan szemlélhető arról a világtérképről is, amelyet a késői babyloni korból *F. E. Peiser* tett közè.³⁰⁵ Hogy mivel függ össze a hetes számnak ez a szerepeltetése az ég képzetében, az egész világmindenség berendezésében s általában az élet egész mezején, arról majd később fogunk megemlékezni, de már most is előrebocsáthatunk következő fejtegetéseinkből annyit, hogy a primitív ember által időmérőül elfogadott holdphasisek időtartamának a tapasztalati megfigyeléseiben bírja alapját.

Az ég rétegeiségének nyomai megtalálhatók az ural-altai népek kosmogonikus képzeteiben is. Pl. az altai törökök az eget *tizenhét* rétegből állónak képzelik, más török törzsek *kilenc* rétegből;³⁰⁶ ingadozó az égrétegek száma a jakutoknál, kik *S'eroszewski* megfigyelése szerint *öt, hét, kilenc, sőt tizenkét* égről is tudnak.³⁰⁷ A csuvaszok hite szerint az ég *hét réteg* összetevődésének az eredménye.³⁰⁸

A finn-ugor népek közül az ég rétegeisége határozottan jelen van az ugor népköltési emlékekben, sőt világosan tükröződik a finn *Kalevalában* is. Oly nagyszemélyű kosmogonikus képzetek ezek, hogy szükségesnek véljük legfontosabbjaikat itt szószerint közölni. Az *ég hétrétegűségét* a vogul népköltési emlékekben a köv. helyek mutatják:

Az égnek egyik népköltési emléken e jelzője olvasható: „az abroncskarika módjára menő (v. forgó) kerek ég“, melynek „*hét tájéka*“, „*hét ruhaszárnya*“ van,³⁰⁹ egy másik hely így apostrofálja az eget: „*hét feketesas (röptényi) magasságú Tarem atyuskánk*“ (= magas ég),³¹⁰ egy harmadik hely ismét így: „*hat fekete sas (röptényi) magasságban (lakó) Aranyos atyácskádhoz, a kelő nap aranyos szemével, nyugvónap fürtjeivel (sugáiraival tündöklő) királyhoz hét feketesas (röptényi) magasságban (lakó) apácskádhoz* siránkoznál te (*Paszét-bálvány*) érettünk“.³¹¹ Egy további szövegben ezt olvassuk: „*derült egék hét közében hetedik égbeli gazdag Tarem apuska*“,³¹² ugyanott néhány sorral előbb: „*hét ég hegyiben levő ég ősz fejű öregecskéje*“.³¹³ Az égatyá mindenütt láthatóságát fejezi ki ez a körülírás: „*táplálékos hét világot, jószágos hét világot körüljáró férfit*“,³¹⁴ *hét ég hegyiben levő ég*... Ob-szemű férfi, Ob nagyságú szemed ragyogtasd lefele“.³¹⁵ De az ég rétegeiségét fejezi ki az égisten *Numi-Tarem (Nun-Torem, Nom-Najer)*

³⁰³ V. ö. *Thureau—Dangin*: Die sumerischen und akkadischen Königsinschriften = Vorderasiatische Bibliothek. Leipzig, 1907. Bd. I. 76—77. l., 78. k., 84. k. 1. stb.

³⁰⁴ Ez adatokat ügyesen összeállította *Hehn*: Siebenzahl etc. 6. kk. 1.

³⁰⁵ *Zeitschrift für Assyriologie* Bd. IV. 1889. 369. l.

³⁰⁶ *ZDMG (Zeitschr. d. deutsch. morg. Gessell.)* Bd. 78. 1924. 131. l.

³⁰⁷ *Revue de l'histoire des religions.* Paris, 1902. 215. l. és u. o. 4. jegyzet.

³⁰⁸ *Mészáros*: A csuvasz ősvallás emlékei. 57. l.

³⁰⁹ V. ö. *Munkácsi*: Vogul népköltési gyűjtemény. II. 123.

³¹⁰ U. o. II: 311, 316.

³¹¹ U. o. II. 424.

³¹² U. o. II: 335.

³¹³ U. o. II: 325.

³¹⁴ U. o. II: 376.

³¹⁵ U. o. II. 325.

elnevezése is, amelynél a *numi*, *nuñ*, *nom* jelentése = felső, magas, amire különben egyik népköltési hely is „felső eget lakó férfi, kedves apám“ (*Nom torem vonten khom some jagem*)³¹⁶ világosan utal. Az grtyos-osztjások az égistent így nevezik: „a hét világosság, a hat világosság felső férfja a mi atyánk“, vagy igen gyakran: *tapet xulpe*, *xut xulpe* = a *heteemeletes*, a *hatemeletes*“, a Vasjugan melléki osztjások pedig még világosabban kifejezik, hogy az ég *hét rétegből* áll s ezek közül a hetedikben lakik *Numi-Tarem*.³¹⁷

Az ég rétege a *Kalevala* következő helyein tükröződik: ³¹⁸ XV. ének 473—476. sor: *Lemminkäinen* anyja emígyen szól a méhecskéhez: „Kis méhecske, menny madara, Menj amoda harmadszorra, Föl a *fölső ég* ölébe, *Kilencedik ég* fölébe“, a XLVII. ének 72—74. sor: *Ukko* „reccsent újjizületével Ott a *felső* ég határán, Csillagkertek színe táján“, u. o. 103. kk. s.: „Szétrepedt az ég lyukakra, Mind a mennybolt ablakokra, Száll alá a tűzsziporka, A piros sugár suhogva, Végigvillan az egeken, Átsüvölt a fellegeken, *Kilenc égen* végigszárnyal, Hat tarkatetősn által“, u. o. 111. kkk. s.: *Väjnämöjnen* szól *Ilmarinenhez*: „Menjünk, lássuk, mi van véle, Okosodjunk meg fölöle, Miféle tüzecke jó le, Mily különös láng világít, A *legfelső* égből jöve A legalsó földanyáig“, a XLVIII. ének 323. kk. s.: „A nagyságos Nap fiúcska... A piros pamacsban ottan A tűzsziporkára bukkan, Amely jött volt az egekből, Aláhullt a fellegekből, A *nyolcadik menny* mögéből, *Kilencedik ég* színéből.“ — A XLIX. ének 46—52. soraiban: „A vasverő *Ilmarinen* Szóval mondja, fölfeleli: „Holdat alkotok aranyost, Ezüstből napot faragok Oda fel az ég ölébe, *Hat tarka-tetős* fölébe.“ Végül az L. ének 501. kk. sor: „Ott az öreg *Väjnämöjnen* Elevez dörögve innen A rézből remekelt sajkán, Érből épült kis tutajkán A *legfelső* földanyáig A *legalsó* éghatárig.“

Amde önmagában az a tény, hogy a sumirok és az ural-altai népek az eget és — amint majd látni fogjuk, — az egész világmindenséget rétegesnek, rétegekből állónak képelték el, még szintén nem szolgálhatna kényszerítő bizonyítékául ama feltevésnek, hogy e népek idevonatkozó azonos képzei csakugyan egy és ugyanazon ősközösségi forrásból eredtek. Annál kevésbbé, mert a képzetazonosságnak más elfogadható magyarázati alapjai is kínálkoznak. Ilyen magyarázatként volna érvényesíthető pl. a finn-ugor és kiváltképen az ugor ágra gyakorolt és többek által elismert assyr-babyloni műveltségátás, mely a világkép azonos elképzelésében és kifejezésében is jelentkezhethetné, annál inkább, mert ma bizonyítani tudjuk, hogy az ókori keleten, a bibliai műveltségkört is beleértve, a világképnek assyr-babyloni formája volt uralkodó³¹⁹, s így ennek a vonásai, alkotórészei eljuthattak a finn-ugor kulturzóna keretébe is. Vagy a világkép kölcsönzött jellege megmagyarázható az ural-altai műveltségkörben az izlam hatásából is, amely először Közép-Ázsia törökjeinél érvényesült³²⁰ s e török-tatár törzsektől áthatolt aztán a szomszédságukban lakó ugor népek hitvilágába is. E felfogást különösen *Karjalainen* érvényesíti az ugorok vallásáról szóló rajzában, ahol több helyen a keresztyén hatás mellett az izlam befolyását vallja döntőnek az égisten és az általa megszemélyesített égből mai kialakulására nézve. Így egy helyen: ³²¹ „Die Bedeutung des Himmelsgottes ist um so grösser, je mächtiger die von fremder Seite ausgegangene Kulturströmung gewesen ist.“ Majd tovább: „An den Ufern des Irtyssch haben sich die Anschauungen des Islam stark verbreitet, die Anhänger desselben haben sogar wirkliche Missionstätigkeiten ausgeübt, und in diese Gegenden drang zuerst die russische Siedlung und die russische

³¹⁶ U. o. III: 126.

³¹⁷ *Karjalainen*: Die Religion der Jugra—Völker. Bd. II. 261. l.

³¹⁸ A *Kalevala* idézetek *Vikár Béla* költői fordításából vannak véve. (*Kalevala*. Budapest. Magy. Tud. Akadémia kiadása. 1909.) A *Kalevala* másik ismert magyar nyelvé fordítása *Barna Ferdinánd* kiválóságát dicséri, ki kiadta azt Pest, 1871-ben.

³¹⁹ V. ö. A. *Jeremias*: Handbuch der altorientalischen Geisteskultur. Leipzig, 1913. c. művét.

³²⁰ Az izlam középázsiai elterjedtségére s uralkodó hit-és tannézeteire tanulságos összefoglalást nyújt *Vámbéry Á.* a *Hastings-féle „nagy Encyclopaedia of Religion and Ethics 1915. VIII. kötetében a 885. kk. l. „Muhammadanism“ (in Central Asia) c. szó alatt,*

³²¹ Religion der Jugra—Völker. Bd. II. 281. l.

Propaganda für Taufe und Christentum.“ Vagy végül a finn törzseknél nem tartjuk kizártnak az indogermán részről eredhető befolyásolást sem, mert kétségtelen nyomok vannak jelen, amelyek mutatják, hogy az indogermán törzsek is ismerték a világmindenség réteges felfogását. Az ural-altai törzseknél bizonyos külső befolyásolásra már az a különbözőség is utal, amely az égrétegek számában jelen van s amely csak külső hatások utáni igazodásból érthető meg. Vizsgálat tárgyává kell tehát tennünk röviden azt a kérdést, hogy az ural-altai népcsalád egészével vagy részeivel érintkező többi népeknél, illetőleg vallásrendszerekben mily módon és mily mértékben jelentkeznek az égnek, illetőleg a világmindenségnek ez a rétegesége. Az assyr-babyloni befolyás lehetőségétől itt eltekintve, három további tényező, ú. m. az izlam, a keresztyénség és az indogermán természetimádás jöhet tekintetbe, mint befolyásoló tényező, mely hatását természetesen nemcsak az ég és világkép felfogására, de a vallásos fejlődés további területén is érvényesíthette.

E ható tényezők közül legerősebbnek látszik az izlam, mely Középpázsia törökjeihez a XIII. század végétől kezdve jut el³²² s itt hatalmas hódításokat végez s mint tudjuk, lassanként felnyúlik egészen a természetimádó, saman-hívó ugor népek szomszédságáig.³²³ A Középpázsiaiba benyomult izlam tehát mindenekelőtt átformálta a hiveivé szegődött pogány török törzsek korábbi idevonatkozó nézeteit, majd hathatott a törzsek közötti gyakori érintkezések révén a régi samanizmusban megmaradt többi török (altai) törzsnek a világképről alkotott felfogására s végül befolyásolhatta a török nyelvű népek szomszédságába került ugor törzseket is.

Az izlam tanítása a világmindenség és benne az ég hét rétegűségéről a következő adatokkal szemléltethető : Már a Korán³²⁴ XVII. surájának 46. (LXXI, 15.) verse szól a *hét égről* eképen : „Dicsérnek téged (Allah-t) a hét egék és a föld, és ami bennük van.“ *Mohammed* a LXXII. surában *hét égen* át utazik s a 7-ikben meglátja a Koran eredetijét. De a Korannak idevonatkozó nézete hatalmasan kiegészül idegen (főkép az apokryphus zsidó iratokban, a keresztyénségben és a parsizmusban jelenlévő kosmogonikus anyag által³²⁵) s a *Mohammed* után élő későbbi izlam theologusok és bölcselek már szilárdan hiszik és vallják, hogy *hét* égből áll az ég, amelyek egymás fölött, és *hét* földből a föld, melyek egymás alatt helyezkednek el. A speculáció annyira megy, hogy még az egyes rétegek közötti távolságokat is pontosan kiszámítják és meghatározzák mindenik rétegnek az anyagát. E vélekedések és nézetek különösen az ezeregyj mesegyűjtemény egyes darabjaiban tükröződnek.³²⁶ A poklot a mohamedan felfogás a maga *hét* rekeszével a *hetedik föld* alatt, a paradicsomot pedig a *hetedik ég* fölött, vagy abban képzelel el. A középpázsiai török törzsek idevonatkozó hitnézeteire jellemzők azok a részletek, amelyek bizonyos csagatai eredetű irodalmi emlékekből szedhetők egybe.³²⁷ Pl. a *Vámbéry* által közölt-csagatai szöveggyűjteményben a köv. érdekesebb részletek olvashatók : *Burk Divan* : 62. : „Az égnek mind a *hét réteget* földrengés rázta meg, a lárma és a zaj betöltte a levegőet. Mintha a legfelső ég le akarna szakadni, összedőléssel fenyeget a világok magas kupolája.“³²⁸ — A *Mi'rag Nameh*, mely a *Mohammed* égi utazását beszéli el s az általa látott fel- és alvilági csodákról tudósít, a *Vámbéry* közölte IV-ik szemelvény egyik részében

³²² V. ö. The New Schaff-Herzog Encyclopaedia of religious knowledge. Edited by S. M. Jackson. New-York-London. Vol. VII. 1910. 442. l.

³²³ V. ö. a *Heussi-féle Atlas zur Kirchengeschichte*. Tübingen, 1905. XII. sz. térképlapját.

³²⁴ A Korán különböző európai nyelvű fordításai közölve vannak Az ókori keleti népek, különös tekintettel a bibliára c. m. II. kötete 255. k., 293. k. l.

³²⁵ L. *Hastings* : Encyclopaedia of religion and ethics. Vol. IV. 1911. 174. l. („Cosmogony and Cosmology (Muhammadan)“ by *St. Lane—Poole*.)

³²⁶ E mesegyűjteménynek magyar fordítása is ismeretes : *Ezeregyéjszaka*. Arab regék. *Galand, Habicht, Vörösmarty M.* kiadásai után rendezte *Nádor Gyula*. Budapest. É. n. 1—4. kötet.

³²⁷ L. H. *Vámbéry* : *Çagataische Sprachstudien*. Leipzig, 1867. c. művét.

³²⁸ U. a. : U. o. 64. l.

ezt mondja: „A próféta a pokolban 70,000 (hetvenezer) folyót látott tűzből. Ezek a folyók oly nagyok, hogy ha az *égnek mind a hét emeletét* és a földet, minden hegyet és folyót a pokolnak egy ilyen folyójába vetnének bele és megparancsolnák az angyaloknak, hogy ezeket keressék ki belőle, ezer esztendei keresés után sem találnának semmit.”³²⁹ *Nesimi* 2.-ben ezt olvassuk: „Nálam van *a hét ég* bölcsessége és hatalma.”³³⁰ Elméletileg tehát nincs kizárva annak a lehetősége, hogy az izlam a maga régiós képzeletével csakugyan hathatott az ural-altai népek idevonatkozó hasonló képzeletre, de e hatást csak az esetben szabad megengednünk, ha a sumir-ural-altai összefüggésnek e ponton hiányoznak a döntő bizonyítékai. Szerencsére azonban e bizonyítékok jelen vannak és a következőkről tanúskodnak: a) az ural-altai népek az ősi együttélés idején fedezték fel az eget, folytattak róla reflexiókat és nevezték el azt a népcsalád nagyobb részénél feltalálható *dingir* (és megfelelői) elnevezéssel; b) az ég rétegeessége oly egyetemlegesen elterjedt az egész ural-altai népcsaládnál, hogy lehetetlenség azt az izlam hatásából megmagyarázni, annál kevésbé, mert az izlamból nyerhető hatások a középázsiai törökségen, majd a csuvaszokon kívül legfeljebb még az ugor törzsekhez juthattak volna el, de semmiképen sem pl. a többi finn törzsekhez, amelyek az izlam hódítása idején az ugoroktól már régen szétválva éltek. Idegen hatás a világmindenség régiós elméletében legfeljebb a régiók számának a különböző felfogásában jelentkezik, de nem magában az elmélet lényegében, sőt még itt sincs semmi okunk kételkedni, hogy a *hetes szám* alkalmazása ősi ural-altai kulturmaradvány és nem izlam hatás, ellenkezőleg a régióknak ettől eltérő száma mutatja az eredeti képzeleti módra idegen anyag lerakódását. Az izlam tehát a maga ugyancsak kívülről vett cosmogonikus sémájával³³¹ az összetalálkozás rendjén legfeljebb megerősítőleg hathatott az ekkor már régen részeire bomlott nyelvcsalád egyes népeinek idevonatkozó képzeletre, de nem teremtőleg és átalakítólag; c) az eget megszemélyesítő égisten az égrétegeknek a legfelsejében, a hetedik égrétegben lakozik, ezt akarja kifejezni az égisten közelebbi jelöléseként igen gyakran, vagy épen állandóan melléadott *magas*, *legfelső* jelentésű jelző. E jelzőt megtaláljuk a sumirban épúgy, mint a csuvaszban³³² és az ugor népek, továbbá a finnek hitvilágában. Eltekintve attól, hogy a sumirban az égnek a jelölésére, mint láttuk, az eredetileg kétségtelenül ég jelentéssel bíró *dingir*-rel szemben használt *an*, *An* már önmagában is azt jelenti, hogy *magas*, *magasnak lenni*, előfordul az *an* ilyen jelzős alakban is: *an-nim*,³³³ ez pedig semmi más, mint az *an*, ellátva a sumirban a legtöbbször a névszó után helyezett jelzővel: a *nim*-mel, amely = magas, felső. Hogy okoskodásunk helyes és az *annim* kifejezésben nem talán csak az *an* megnyújtását kell látnunk, amely különben is inkább *anum*-nak hangzanék (a sumir *an* ugyanis az assyr-babyloni *Anu* tulajdonnévi formában ment át), azt megerősíti az idézett hely *samē*-val kifejezett assyr-babyloni egyenértéke, amely = az ég, de megerősítik továbbá az ilyen kifejezések is, mint *igi-nim* = assyr-bab. *mātum elitum* = magas ország, felföld,³³⁴ *giš-nim* = a magas nap,³³⁵ az ellentétes *giš-sig-gel*³³⁶ szemben = alacsony (alacsonyan álló) nap és a többi. Tekintettel arra, hogy az *an-nim* ily körülírásos formában = magas ég fejezi ki az eget és az azt megszemélyesítő égistént, nincs e jogunk következtetni, hogy a *nim*-ben rejlő magassági fogalom épen onnan eredhetett, hogy valamikor e kifejezés az égnek és az égistenének állandó appositioja volt? És meglephet e ezekután bennünket az a körülmény,

³²⁹ U. a.: U. o. 38. l.

³³⁰ U. a.: U. o. 33. l. A szemelvény a Bachsi Kitabi, egy Troubadour jellegű műből van véve.

³³¹ V. ö. *Zimmern*: Die Keilinschriften und das Alte Testament. 3. Aufl. Berlin. 1902. 617. l.

³³² L. *Mészáros*: Csuvasz ősvallás 57. l. (*süldi ture* = magasbeli isten).

³³³ V. ö. a 81, 2—4, 247. 13. 14. sor. (Beiträge zur Assyriologie. Bd. V. 683. l.)

³³⁴ V. ö. *Delitzsch*: Sumerisches Glossar 203. l.

³³⁵ U. a.: U. o. 203. l.

³³⁶ U. a.: U. o. 203. l. a megfelelő irodalmi utalásokkal.

hogy a samojéd nép az égnek és az égistennek a jelölésére épen ezt a *num* szót³³⁷ használja, továbbá, hogy a finnben az égistennek a neve *Jumala*, amely *Castrén* teljesen elfogadható etymológizálása szerint a *jum* (*jumu*) és *la* alkotórészekből tevődik össze s első *jum* felében kétségtelenül a samojéd *num*-mal azonos.³³⁸ Valamint kételkedhetünk e abban, hogy a vogul égisten *Numi* (*nuñ, nom*) állandó jelzője = felső, magas ugyanerre a közös sumir-ural-altai gyökre vihető vissza s eredetileg az éggel époly kapcsolatban állott, mint sumir megfelelője a *nim*, illetőleg a konkrét ég jelentéssel bíró samojéd *num* és a megfelelő finn *jum, jumu*? Oly erős bizonyítékok ezek az ég fogalom eredeti sumir-ural-altai összefüggése mellett, hogy bizonyító és kényszerítő erejük elől az elfogulatlan kritika semmiképen sem képes kitérni.

Keresztyén hatásról az égképpel kapcsolatosan bizonyos finn-ugor népeknél legfeljebb csak annyiban lehetne beszélni, amennyiben az illető népek a keresztyén hitre térítették át³³⁹ s így alkalmuk nyilhatott a vonatkozó keresztyén képzetekkel megismerkedni. Ámde az idevonatkozó vizsgálat teljesen negatív eredménnyel zárul azért, mert a hét ég képzete az újtestamentomban sehol sem lép előtérbe, ellenkezőleg a késői zsidó apokryphus iratokban uralkodó s minden bizonnyal babyloni hatásból táplálkozó hét égnek a képzetével szemben³⁴⁰ mint a II. Kor. 1. XII. fejr. 2. versében is, csak *három* égről van szó s így a keresztyén hitnek még oly fenntartás nélküli elfogadása sem — amilyenre pedig nem gondolhatunk —, gazdagíthatja megfelelő anyaggal az illető népek égképzeteit.

Ellenben több valószínűsége van annak a feltevésnek, hogy indogermán kosmogonikus képzetek hathattak bizonyos finn- és esetleg középázsiai altai népeknek az éggel és a világmindenséggel kapcsolatos képzeire.³⁴¹ Így valószínűnek ítélték, hogy az ázsiai török törzsek *kilenc* ege ind-buddhista hatás, amennyiben a világok felsorolásánál itt játszik szerepet a kilenc, illetőleg tizes szám,³⁴² továbbá a finn mythologia *kilenc* ege is indogermán hatásból datálódhatik. Az irani eredetű Avestában előforduló 7 ég és 7 föld kifejezés³⁴³ hatására kevésbé gondolhatunk, mert egyfelől az illető kifejezések ott bebizonyíthatólag idegen: assyr-babyloni hatás eredményei, másfelől az eredeti indogermán szemléleti móddal szemben nem is kizárólagos használatuak.³⁴⁴

2. A sumir-ural-altai összefüggésnek igen jelentős bizonyítéka az a mód, ahogyan a personifikált égisten *égi lakozását, hajlékát, udvartartását, berendezkedését* a lényegben egymással *egyezően* elképzelik az ural-altai népek. Nevezetesen más népeknél is megtaláljuk az égisten jelenlétének, uralkodásának a többé-kevésbé jelentős hangsúlyozását,³⁴⁵ de hogy égi lakozásáról s égi lakása berendezéséről, uralkodói eszközei részletezéséről és használatáról oly konkrét ésszinező leírások, mint az ural-altai népeknél, másutt is jelen volnának, erre nem igen ismerünk példát.³⁴⁶ E konkrétizáló sajátosság kétségtelenül ural-altai közös

³³⁷ V. ö. *Castrén*: Vorlesungen über die finnische Mythologie 15. l.

³³⁸ U. a.: U. o. 18. kk. l., 13. l.

³³⁹ Itt természetesen csak azon kisebb törzsekről van szó, amelyek áttérítésük dacára is tovább hódoltak régi pogány hitképzeteiknek s csak névleg lettek keresztyének, mint a vogulok, osztjákok stb.

³⁴⁰ L. *Zimmern*: Die Keilinschriften und das Alte Testament. 3. Aufl. Berlin. 1902. 617. k. l.

³⁴¹ V. ö. a *W. Radloff*: Proben der Volksliteratur der türkischen Stämme Südsibiriens St.-Petersburg. 1866. I. Theil. 175. kk. l. közölt világteremtési szöveget, ahol a buddhista hatás nyilvánvaló.

³⁴² V. ö. *H. Jacobi*: (Indian) Cosmogony and Cosmology. *Hastings*: Encyclopaedia of Religion and Ethics. Vol. IV. 155. kk. l.

³⁴³ L. *J. Darmesteter*: The Zend Avesta. Part I—III. (The Sacred books of the East. Edited by F. M. Müller. Vol. IV., XXIII., XXXI. Oxford. 1880—1887.) a Part I.-ben „The origin of the Avesta Religion“ 59—60. l.

³⁴⁴ L. *Hastings*: Encyclopaedia etc. Vol. IV. 161. kk. l.

³⁴⁵ V. ö. *G. Foucart*: Sky and Sky-Gods (*Hastings*: Encyclopaedia etc.) Vol. XI. 580. k. l.

³⁴⁶ Pl. az indogermán népek égistenének a fogalma sokkal elmosódottabb, a görög *Zeüs* képzete s lakásának a színezése itt nem jöhető tekintetbe.

vonás s e népeknek őseredeti égtiszteletével, az égről folytatott közös reflexióival függ össze.

A sumir vallásos felfogás szerint *An* az égisten az ég legfelső rétegében lakozik, tehát annak dacára, hogy az ég personifikációja, mégis lokalizálva van az ég egy bizonyos pontján. Az *An* lakóhelyére nézve nem ejtethet tévedésbe minket az a körülmény, hogy az *Etana* mythus azt az ég harmadik rétegében létezőnek tételezi fel³⁴⁷ és az *Istar* lakását helyezi át a hetedik égbe,³⁴⁸ még az sem zavarhat meg, hogy az astronomikus speculáció *An*-t egyszer az égi egyenlítőre,³⁴⁹ máskor az északi égtájra lokalizálja,³⁵⁰ mindezek késői speculáció eredményei, az előzmények alapján mi kénytelenek vagyunk felvenni, hogy *An* lakását az eredeti sumir felfogás a *hetedik égben* képzelte el s az ősi vallási szemlélődés itt rendezett be az égisten számára egy olyan helyiséget, ahonnan uralmát zavartalanul gyakorolhatta, ahol uralkodása eszközeit, felszereléseit őrizhette, ahol udvartartását berendezhette és életszükségeit kielégíthette. A régi szövegek ugyan nem szólanak bővebben az *An* égi lakásáról, de hogy azt, mint magától értetődőt ismerik és feltételezik, kitűnik a következő adatokból: a legrésztetesebb assyr-babyloni teremtési mythus, az *Enuma elis*³⁵¹ IV. tábla 145—146. soraiban ezt mondja: „Esarra palotájában, melyet égből teremtett (*Marduk*), helyeket készített *Anu*, *Enlil* és *Ea* számára“, az *Etana* mythus 235. sora szintén palotának képzei el e három istenség lakóhelyét, amikor így ír: „Amint az *Anu* egéhez (a harmadik éghez) feljutott és az *Anu*, *Enlil* és *Ea* kapujához felérkezett, aláztatosan leborult a sas is és *Etana* is“, a legszemléltetőbb azonban az *Adapa* mythus II. darab 12—13. sora: „*Anu* értesülvén *Adapa* merényletéről, hogy a déli szél szárnyait eltörte — „segítség“ így kiáltott fel és felállott *trónjáról*“, majd ugyane mythus megemlékezik az *An* kapujáról is, mely a lakához való bejutást elzárja s amelyet két égi ór: *Tamuz* és *Gíszida* őriz.³⁵² *An* tehát a legfelső égben egy égi palotában tartózkodik s itt tartja uralkodása legfőbb jelvényeit, eszközeit is. Ezek között van nyárfából készült *botja*, az *An* „dicsőséges *fegyvere*“, továbbá az *uralkodói jogar*, a *szalag*, a *sapka* és a *bot*, mint a királyi méltóság jelvényei, a *háló*, majd az *élet eledele* és az *élet itala*, továbbá a *sors táblái*. Udvartartásához tartoznak: nagy vezére *Ninšubur* (= assyr-bab. *Ilabrat*),³⁵³ aztán a CT. XXIV. 3, 22. kk. s.-ban emlegetett „*főszűtőmester*“, „*főpásztor*“, „*főkertész*“, „*dobverő*“ és a „*tanácsosok*“.

Az altai népek hasonlóan képzelhették az égisten lakozását, noha épen körükből kevés szemléltető adat maradt rendelkezésünkre. De az a körülmény, hogy a legfőbb istennek nevezett *Yulgen*, vagy *Tengri*, máskor épen *Tengri Yulgen*, sőt *Ara-neme* is a *hetedik égrétegben* lakozik s még inkább az, hogy alvilági ellenlábásuk: *Erlik* alvilági lakóhelyén fekete *trónon* ül, teljesen megokolttá teszi azt a következtetést, hogy az altai égisten lakozását is úgy képzeljük el, hogy külön éghajlékban resideál, trónon székel s onnan kormányozza a világmindenséget.

Sokkal több és szemléltetőbb adatunk maradt fenn az égisten égi lakberendezésére vonatkozólag az ugor népeknél, amelyeknél kivált a vogul népköltési emlékek teljes részletességgel írják le *Tarem*, *Turem* lakozását, égi udvartartását, foglalkozási eszközeit és hatalmi jelvényeit. A vogul regék és énekek a következő képet festik *Numi-Tarem* égi házáról s annak berendezéséről: „*Arany-*

³⁴⁷ L. *Etana* mythus 215. kk. sor.

³⁴⁸ U. o. 260. kk. sor.

³⁴⁹ L. Revue d'assyriologie etc. Vol. XI. 141. l.

³⁵⁰ H. Zimmern: Die Keilinschriften und das alte Testament. 3. Aufl. 352. k. l.

³⁵¹ A szöveg az I. tábla I. sorának a két kezdő szaváról így nevezve. Legteljesebb rekonstrukcióját L. W. King adta: The seven tablets of creation. Vol. I—II. Luzac's Semitic text and translation series. Vol. XII—XIII. London. 1902. c. művében.

³⁵² L. Jensen: KB. VI. I. 95. l. *Adapa* mythus II. darab, 20 sor és u. o. hátsó oldal 9. sor.

³⁵³ Br. Meissner: Babylonien und Assyrien. Bd. II. 6. l.

tündöklésű, ezüsttündöklésű szent háznak³⁵⁴ „eleven színekkel ékesített ház“-nak³⁵⁵, „aranyvízzel folyó“³⁵⁶ (=aranytól ragyogó) háznak nevezik azt több helyen, melynek arany és ezüst *tetőrudjai*, valamint *keresztgerendái* vannak³⁵⁷ és természetesen a *hetedik égben* emelkedik. Ezüst e háznak a *tetőnyílása* is,³⁵⁸ azaz felülről kapja a világosságot, egy más verzió szerint azonban ablak ékeskedik rajta.³⁵⁹ Az égatya háza *hétrekeszes, hétszobás*.³⁶⁰ A hét szobának *hét ajtaja* van,³⁶¹ az ajtóknak *arany kilincsek*³⁶² s távozás esetére *hétszeres vaslakat* és *hatszoros vasretesz*³⁶³ őrizi a bentmaradókat. A ház *deszkás padlója* „aranszélű *hétszőnyeggel*“ van leterítve. A „térés ház“ terén „aranszélű *hét asztal*“,³⁶⁴ egy másik közlés szerint „*naphímes szent asztal*“³⁶⁵ áll. Mikor uralkodói jogait gyakorolja „*aranylábú szent trónra ül*“,³⁶⁶ *aranyvégű szent botjára* támaszkodik s kezében *jogart* tart. Házában őrizi az *életvizét*³⁶⁷, vendégülő szobarekeszében vannak az *írások*, vagy *könyvek*, melyekben a teremtenyek sora van megírva, „³⁶⁸ továbbá a varázsszerekül szolgáló, már ismert *aranyfokos* és *aranyositor*. Nagyjában egyező e képpel az a rajz is, amelyet az osztják emlékek az osztják *Turem* égi lakóhelyéről s annak berendezéséről adnak. Az ugor égisten lakóháza körül terjeszkednek el a ház kiegészítő részei, mint az istálló, az udvar, az erdőségek, az égatya hegyei és vizei s itt van felállítva a vadfogó *vadászurokja* és vizi *hét halászszerzőmja*.³⁶⁹ Háztartásában a hozzátartozókon kívül olvasunk a vasat készítő *hét kovácsról*, az *égi ácsokról* és a hírszolgálatot ellátó szárnyas *Kalm-ról*.³⁷⁰ Elvonatkoztatva e képből azokat a vonásokat, amelyek a mai modern vogulság és osztjákság szemlélődéséből kerültek bele, lényegében egyezik az a sumir *An* égi lakhelyének a leírásával és berendezésével.

A finn *Kalevala* a XV. ének 506. sorában³⁷¹ szintén tud a „boldog isten portájáról“ s az 515. kk. sorokban a *Lemminkäinen* anyja által fia holtteteme életrekeltése végett elevenítő szerért elküldött kis méhecske“ szálla *isten pincéibe, teremőnek fülkéibe*“, hova „a hold határi mentén, a nap párkányin ügetve, göncölsillag válla között, a hetevény háta mögött“ jut el, mert az égisten e berendezése ugyanezen ének 475. k. sora szerint a *felső ég ölében, a kilencedik égben van*.

Oly nyilvánvaló e képzeteknél a sumir és ural-altai képzeleti és kifejezési mód között az egyezés, hogy semmi további bizonyításra nem szorul. Ám mégis, hogy senkiben eljárásunk jogossága és állásfoglalásunk indokoltsága felől a legkisebb kétség se támadhasson, röviden vizsgálat tárgyává kell tennünk, hogy nem vallástörténeti analogikus jelenségekről van-e itten szó³⁷² és hogy nem áll-e fenn a lehetősége annak, hogy az egyes ural-altai népek az égisten égi lokálizálása és berendezkedésének leírása körül idegen népek szellemi felszereléséből kölcsönzött anyaggal opeiálhattak, amely talán csak azért tűnik fel az őssumir kifejező anyaghoz erősen hasonlónak, mert az illető népek maguk is a sumirból, vagy az annak szellemi folytatását képező assyr-babyloniból vehették azt.

³⁵⁴ *Munkácsi*: Vogul népköltésig yűjtemény. I. k. CCCIX. 1.

³⁵⁵ U. o. III. k. 319. 1.

³⁵⁶ U. o. II. k. 355. 1.

³⁵⁷ U. o. III. k. 61. 1., I. k. 138. 1., III. k. 34., 68. 1.

³⁵⁸ U. o. III. k. 68. 1., III. k. 38., 109.

³⁵⁹ U. o. III. k. 126. 1.

³⁶⁰ U. o. III. 67. 1.

³⁶¹ U. o. II. k. 319. 1., III. k. 61. 1.

³⁶² U. o. II. k. 355. 1.

³⁶³ U. o. II. 289. 1., III. k. 38. 1.

³⁶⁴ U. o. III. 2, 10, 37, 62. 1.

³⁶⁵ U. a. I. k. 138. 1.

³⁶⁶ U. o. I. k. 83. 1.

³⁶⁷ U. o. I. k. CCXX. kk. 1., CCCXI. 1.

³⁶⁸ U. o. I. k. 75. 1.

³⁶⁹ U. o. I. k. CCCXII. 1.

³⁷⁰ U. o. CCCXXIII. 1.

³⁷¹ *Vikár* fordítása után idézve.

³⁷² A mi esetünkre tehát nem áll G. Foucart megállapítása (*Hastings Encyclopaedia*. Vol. XI. 581. 1.). „The universality of the sky-god and the uniformity of his essential characteristics are the logical consequence of the constant uniformity of the primitive systems of cosmogony“.

Vallástörténeti analogikus jelenségekre azért nem gondolhatunk ez egyező képzetsornál, mert, mint láttuk, az égisten közös kultuszának kétségbevonhatatlan nyelvi bizonyosságai maradtak fenn a sumir és ural-altai népek vallási gyakorlata köréből. De azért sem, mert az analogia sohasem terjedhet ki olyan részlet egyezésekre, amelyek az általános hasonlóságok körén túl esnek és szemmel láthatólag ősi kapcsolódás nyomaiul jelentkeznek. Marad tehát csak a külső befolyásolás lehetősége.

A külső befolyásolás számbajöhető tényezői közül ki kell kapcsolnunk az indogermán népek ősvallását és az izlamot, amelyeknél hasonló elrendezésű és színezetű képzetekkel nem találkozunk, de számításon kívül kell hagynunk a késői assyr-babyloni hatást is, mert, mint megállapítottuk, az égekultusza legeredetibb gyökérszálaiban kétségtelenül közös sumir és ural-altai szellemi tulajdon és az égisten jelzett berendezésében nincs semmi olyan momentum, amely már az ősi primitív szemlélődés és phantasia által elképzelhető ne lett volna. Annál inkább figyelembe jön azonban a bibliai hatás, amely ha vonatkozó képzeteivel nagy részben az assyr-babyloni felfogáson nyugszik is, mindazonáltal közvetve, vagy közvetlenül hathatott az egyes ural-altai népek szemléleti módjára is. És csakugyan a bibliában olvasunk az *isten lakásáról* s *Zimmern* szemléltető módon állítja össze mindazon képzeteket, amelyek a különböző ó- és új-szövetségi helyeken, sőt az apokryphus iratokban is az isten *égi lakozására, égi trónjára*, az ég valamelyes pontján való *lokalizálására*, az őt körülvevő *mennyei fényességre*, királyi hatalma gyakorlására stb. vonatkoznak.³⁷³ De, ha még oly nagy mértékben fel is tétélezük, hogy a bibliai istenfogalom alakulására e ponton assyr-babyloni közvetítéssel a sumir *An* alakja és képzetsora hatott³⁷⁴ s ha jóval mélyebbnek is ítéljük a keresztényiség hatását némely megtérített ural-altai népre, mint amilyen az a valóságban volt, még akkor sem tarthatjuk valószínűnek, hogy a megfelelő bibliai képzetek ily színes és konkrét, ily egyetemes terjedelmű és alapgyökereiben egyező kifejező képzetanyagot szolgáltathattak volna az ural-altai népeknek, amilyennel körükben találkozunk. A bibliai hatás lehetőségét is föl kell tehát adnunk s ellenkezőleg ragaszkodnunk kell ahhoz az egyedül lehetséges feltevéshez, hogy itt az égisten ősi kultuszához tartozó eredeti kifejező jelenségekről van szó.

3. Erre utal az égisten birtokában levő *életvize* képzete s e csodaszernek egyező *örzési, kezelési* módja is, melyről az égisten udvartartása ismertetése rendjén külön kell megemlékeznünk.

Nincs kétség benne, hogy az *életvize* képzete sumir szellemi alkotás s a sumirok vallásos örökségéből vették át azt az assyr-babyloniak, a biblia, majd más népek is, úgy, hogy e képzet a mese és mondavilág anyagának „nemzetközi” kicserélődése révén egyike lett a legelterjedtebb képzeteknek.³⁷⁵ De ha sumir szellemi alkotás az *életvize* képzete, úgy egészen nyilvánvaló az is, hogy e csodaszern birtoklása mindenkéül föltött a legfőbb istent, az ég istenét, *An*-t illetve s egyedül ő ruházhatta át annak a tulajdonába, aki vele kapcsolatban állott, vagy uralmi köre alá tartozott. Így örökíti meg a tényállást az *életvize* képzetének klasszikus helye az *Adapa* mythus is, amely a II. szövegdarab előrésze 28. és köv. soraiban *Ea* köv. utasítását tartalmazza *Adapa*-hoz: „Mikor *An* elibe lépsz, a *halál eledelét* nyújtják neked, ne egyél belőle! A *halál vizét* kínálják föl neked, ne igyál belőle!” majd a hátsórész 24. kk. soraiban a következő helyesbitést adja: „*An* így szól: „Mit tegyünk még veled (t. i. *Adapaval*?) *Életnek eledelét* (=assyr-bab. *akaal balati*, hozzatok részére, hogy egyék“. *Életnek eledelét* hozának eleibe, nem evett belőle. *Életnek vizét* (=assyr-bab. *mē balati*) hozának eleibe, nem ivott belőle“. Mire *Anu* csodálkozva kérdezi *Adapatól*: „miért nem ettél és miért nem ittál? talán

³⁷³ V. ö. KAT.³ 352. kk. 1.

³⁷⁴ L. J. Hehn: Die biblische und die babylonische Gottesidee. Leipzig. 1913. 19. kk. 1.

³⁷⁵ L. Aug. Wünsche: Die Sagen vom Lebensbaum und Lebenswasser. Altorientalische Mythen. (=Ex oriente lux. Herausgeg. v. H. Winckler. Bd. I. Heft 2—3.) Leipzig. 1905. c. művét; E. Böhlen: Adam und Qain im Lichte der vergleichenden Mythenforschung. (=Mythologische Bibliothek. I. Bd. 2—3. H.) Leipzig. 1907., továbbá Elek O.: Petőfi Sándor „János vitéz”-e és a népmesék. Ethnographia. XXVII. évf. 1916.

nem vagy egészséges?“ *Adapa* erre feltárta *Ea* utasítását. Az *Adapa* mythus mai fogalmazásában ugyan assyr-babyloni termék,³⁷⁶ de kétségtelenül ősrégi sumir viszonyokat tükröztet vissza s így autentikus bizonyosság amellet, hogy az *életvize* a sumir korban az égisten birtokában volt. Az életvizéről szóló másik klasszikus helyen, az *Istar* alászállása az alvilágba c. mythusban az életvize az alvilági *Anunnaki* birtokában van, kik azt a 117. kk. sorok tanúsága szerint az *Egalgina* nevezetű palotában őrzik, hogy felsőbb utasítás nélkül senki hozzá ne juthasson. Tehát a fejlődés menetét úgy kell elképzelnünk, hogy az istenvilág és a hatalmi körök differenciálódása idején *An* az életvizéből juttatott az alvilág őrizőinek is, akik azt úgyis csak az ő utasításai szerint használhatták a megélesztésre méltónak ítélt halottnak. Mythosunkban az *Anunnaki* jelenlétében *Ea* parancsára *Namtar*, az alvilág kapusa precskeli meg vele a betegségek özönében sinylődő s minden isteni ékességétől megfosztott, tehát mintegy halott *Istart*, mire az megelevenedve, előbbi egészsége és ékessége birtokába visszajutva, hagyja el az alvilág birodalmát. Ugyane mythusnak még egy másik helye is van, a 100. és köv. sorok, amelyekben *Ea* egy *Acusunamir* nevezetű embernek ad utasítást az *Istar* megszabadítására és utasítását azzal végzi, hogy miután az alvilág királynője *Ereškigal* látása fölött megnyugodott: „emeld föl fejedet és irányítsd gondolatodat a tömlőre (=assyr-bab. *masku halziqi*). „Nosza, óh, úrnő, add nekem a tömlőt, hogy igyam belőle vizet!“ Mindeñ illetékes magyarázat szerint³⁷⁷ az említett tömlő az életvizének az őriző edénye s viszont a benne őrzött víz csak az *életvize* lehet. Ez következik abból a dühkitörésig fokozódó nagy ellenkezésből is, amit *Acusunamir* kérése *Ereškigal*-ból kivált. A tömlőnek az életvizével kapcsolatos szerepeltetése azért fontos, mert ellenkező adat hiányában ugyanígy tömlőben kell elképzelnünk az életvizének az *An* égi hajlékában való őrzését is. E klasszikus helyeken kívül az élet vize még többször említettetik a sumir, ill. assyr-bab. irodalomban. Így a *Maqlû* varázslási szöveg az I. tábla 108. sorában a varázslókat a köv. szemrehányással illeti: „Életvizemet a sírba helyezték“,³⁷⁸ (itt az életvíz = *mê napištim*). És még más vallásos emlékeken is.

Az életvizének sikeres alkalmazása sumir felfogás szerint kettős formában történhetett: vagy ital alakjában hatott az illetőre, vagy mint heprecskelési anyag érezte megelevenítő hatását. De minden esetben új életet, az eredeti mythikus felfogás szerint további meghalástól mentes örök életet kölcsönzött szerencsés élvezőjének.

Az *életvize* képzete ismerős és elterjedt az ural-altai népcsalád mindkét: altai és finn-ugor ágánál is. Az altai népeknél a köv. adatok bizonyítják jelenlétét: *Radloff* közli,³⁷⁹ hogy az altai samanok hitképzete szerint a harmadik égrétegben van a *Süt-ak-köl* = a tejfőér tó, minden életnek az ősforrása és közelében a *Sürö* hegyen lakozik a hét *Kudai* (=a hét isten). A minusszinski tatárok hősi dalai egyikében, melyeket *A. Schiefner* tett közzé,³⁸⁰ szintén megtaláljuk az *életvize* képzetét a köv. fogalmazásban: „Tizenkét égi ország fölött egy hegy tetején nyírfanő a magasba. A nyírfának aranyból vannak a levelei, arany a kérge is. A nyírfafővénél arasznyi mélyen a földben egy arany csésze fekszik telis-tele életvízzel. A nyírfa a gyökerétől a tetejéig fehér fűnek a rostjaival van egészen benőve. A nyírfa mellett örként ott áll a *Kudaitól* odarendelt hős *Allen-Tata* sárgás-barna lovával“. Az életvize használatát tovább így írja le: „Eredj a hős *Allen-Tata*-hoz, kérd meg őt, hogy a fűből és az életvizéből nyújtsd neked egy keveset. A fűvet aztán szárítsd meg, háromszor szórd a csontokra!“ Majd vedd az életvizet a szádba és heprecskeld a vizet háromszor a csontokra!“ *Castrén* egy általa feljegyzett,

³⁷⁶ A Tell-El Amarna levelezéséből és az *Assurbanipal* király könyvtárából került elő.

³⁷⁷ *L. Ungnad*: Religion der Babylonier und Assyrer. Jena. 1921. 146. l. 1. jegyzet.

³⁷⁸ *Maqlû* IV. 48. kk. 1.

³⁷⁹ Aus Sibirien. 2. Ausg. 1893. Bd. II. 6. l.

³⁸⁰ V. ö. Heldensagen der minussinischen Tataren, rythmisch bearbeitet. St. Petersburg. 1859. 62. kk. 1.

jenisszei kormányzóságbeli tatár mesében³⁸¹ hasonlóképen megtalálta az életvize alkalmazását, amint arról egy az alvilágból felhozott hős teteme megelevenítésével kapcsolatosan behatóan tudósít is. *Mészáros közli*,³⁸² hogy az altai ágba tartozó csuvasok mythológiájában is szó esik a *Tejes tórról* (= *setle kül*), amely valami mesebeli, nagyon messze levő helyen van. A csuvasz népmesék pedig emlegetik néha az „*eleven vizet*“ (*tsere su*) és a „*holt vizet*“ (= *vile su*). Használatukról ezt olvassuk : A mese hőst megölik, elégetik a testét úgy, hogy csak a hamvai maradnak. Ekkor aztán jön valaki, aki összeszedi a földről ezeket a hamvakat és leönti a „*holt víz*“-zel. És abban a pillanatban holt emberré válik a mese hőse. A holt embert megmosdatja aztán az „*eleven víz*“-zel és életre támad tőle.³⁸³

A finn-ugor népeknél az életvize ismeretére és használatára a következő különösen szemléltető példáink vannak :

Numi-Tarem házában őrzi az *életvizét* (= *lilīñ vit*), amellyel életre hozhat holtakat.³⁸⁴ Egy *Gondatti* által közölt szövegből tudjuk, hogy a csodaszert az égatya *tömlőben* őrzi³⁸⁵ épen úgy, mint ahogy valószínűleg tömlőben áll az a sumir *An* égi palotájában és tömlőben kezelik az *Anunnaki* a sumir alvilági birodalomban. A *Gondatti*-féle szövegben adatunk van arra nézve is, hogy *Numi-Tarem* e bűvszert idegen személynek, a kondai alvidék híres „Nagy fejedelmé“-nek alkalmiilag elajándékozza, aki aztán vele halottakat támaszt életre s szabadít meg az alvilágból. A felélesztés úgy történik, hogy a halottak az élet vizével megdörzsöltetnek. Egyébként az égatya az életvizében tartja örökösen aranybotját s ha evvel a vizet megzavarja, az, akire rápillant, rögtön eszméletlenül esik össze. Tehát ez esetben az életvize a halál vizévé változik át, aminthogy az *Adapa* mythusban *Ea* isten is arra figyelmezteti *Adapa* nevű védencét, hogy a halál vizét ne fogadja el *An* kezéből. A vogul-osztják népdalok tudnak arról is,³⁸⁶ hogy az életvize a szellemek : a *menkw* őrizetében és kezelésében áll, akik ezzel az eredeti neve (*χatta jink*) szerint „haláltalan víz“-zel holtakat locsolnak életre s a kiknek birtokába ez elképzelhetőleg ugyancsak az égisten ajándékozásából jut, akárcsak a sumir alvilági *Anunnaki*-nak.

Az életvize képzete kissé átalakított alakban megtalálható a finn *Kalevala*-ban is a XV. ének 473—482. és 525—534. sorában. *Lemminkäinen* anyja ugyanis fiának a *Tuoni* vizéből összegereblyélt tetemét meg akarván eleveníteni, különböző irekért küldi el a kis méhecskét. Két előző sikertelen kísérlet után harmadízben az égisten lakásába küldi a szükséges szerért. A méhecske fölszállván a megjelölt helyre : „Füszerizre most akada, Mézre, mennyit ép akara. Nem sok idő telik bele, Hát im surrog visszafele, Lelkendezve jödogele, Ólében vagy száz szelence, Ezer más egyéb bödönke, Méz van ebben, víz van abban, Legjobb fajta ir amabban.“ Az anya erre megkeni vele fiát minden testrészeben s szavára (555. k. sor) : „Fek-téből az ember felkél, Alvásából ime eszmél“ stb.³⁸⁷

Amint látjuk tehát, az életvize képzete az ural-altai népcsalád mindenik népénél, amely ősi pogány hitéletére vonatkozólag valamelyes megbízható emlékek rendelkeznek, jelen van s eszerint bátran közös ural-altai szellemi tulajdonnak volna tekinthető. Ha azért a képzet eredetisége és elterjedtsége kérdését e helyütt mégis kissé behatóbb vizsgálat tárgyává tesszük, ez azért történik, mert mint észrevehettük, kifejező formái nem fedik egymást pontosan az egész nyelvcsaládon belül s kapcsolódása a legfőbb isten fogalmával különben is bizonyos előhaladottabb vallási fejlődést tételezvé fel, elméletileg is, gyakorlatilag is fennáll a lehetősége kívülről való átvételének.

³⁸¹ L. Vorlesungen über die finnische Mythologie. St. Petersburg. 1857. 147—154. l.

³⁸² V. ö. A csuvasz ősvallás emlékei. Budapest, 1909. 59. l.

³⁸³ U. a. : U. o. 75. l.

³⁸⁴ L. *Munkácsi* : Vogul népköltési gyűjtemény. I. k. CCCXI. l., CCXX—XXI. l., CCCXXVI. l.

³⁸⁵ U. o. CCXX. k. l.

³⁸⁶ L. *Patkanov* : Die Irtysch-Ostjaken und ihre Volkspoesie. I. Teil. 104. l., II. Teil. 129., 133., 172., 176. l. és *Munkácsi* : Vogul népköltési gyűjtemény. II. k. 2. rész. 0251. l.

³⁸⁷ L. *Aug. Wünsche* : Die Sagen vom Lebensbaum und Lebenswasser, etc. 90. l.

Az életvize képzeete egyike a legelterjedtebb mythologiai fogalmaknak. Föllelhető az többek között az indogermán népek mythológiájában,³⁸⁸ az izlám hitrendszerében,³⁸⁹ a bibliában s annak kivált újtestamentomi és apokryphus irodalmi részében,³⁹⁰ továbbá a nemzetközi meseanyagban,³⁹¹ sőt bizonyos fokig a képzőművészet alkotásaiban is.³⁹²

Az indogermán mythológiában a helyzet a következő: Az indoiráni népcsoport életvize valójában a *Haoma*, vagy *Soma*³⁹³⁻³⁹⁴ növény kisajtott nedve, amelytől az istenek is nyerik halhatatlanságukat. Ez isteni italnak különösen az Avestában³⁹⁵ és az ind Védákban³⁹⁶ van nagy szerepe. Az iráni mythológiában a végítéletkor ez itallal elégítettnek meg az összes halottak s hatása alatt új életre ébredvén, élük tovább a halhatatlanok életét.³⁹⁷ A *Haoma*, vagy *Soma* sok mythikus speculation ment keresztül s a vallásos költészet az égi *Soma* mellett tud földi *Soma*-ról, a sárga *Haoma* mellett ismerős a fehér *Haoma*, vagy *Gaokerena*, amely a *Vourukasha* tó közepéből nő ki s tízezer-féle gyógynövény veszi körül. — Ez utóbbi volna a halhatatlanság itala.³⁹⁸ A későbbi papi bölcsesség a *Soma* alatt a Védák némely helyein a holdistént érti³⁹⁹ s viszont *Windischmann* arra vonatkozólag is gyűjtött adatokat,⁴⁰⁰ hogy a *Soma*-nak megfelelő *jéher Haoma* egy mythikus jelentésű fa, amely a Hara berezaitiról aláömlő Ardvicúra forrásból nő ki, amely ugyancsak *Windischmann* szerint az életvize képzetének szolgálhatott alapjául.⁴⁰¹ Az indogermán népcsalád ú. n. indoeurópai része a halhatatlanság italát *Met*-nek nevezi, amely folyékony méz lehetett s egyaránt szolgálhatott italul és eledelül. E kettős tulajdonsága magyarázza meg pl. a görög mythologia ambrosia (ἀμβροσία) és nektar (νέκταρ) fogalmát.⁴⁰² Ha az indogermán ú. n. életvize képzetéről még azt is fölemlítjük, hogy valószínű őrizési helye az ég volt, mert innen rabolja el „az őt féltékenyen őriző démontól az isten madara, vagy a madáralakot öltő isten maga: *Indra* sasa, *Zeüs* nektárhozó sasa, a *Met*-et sasként továbbvívó *Odin*“,⁴⁰³ akkor ezzel mindent el is mondottunk, ami az indogermán istenital, vagy halhatatlansági ital lényegi megértéséhez szükséges. Ez ital azonban úgy keletkezési módjára, mint különböző variációiban az ural-altai életvizétől eltérő jelentéseire, majd szűk használati körére s végül a legfőbb égistennel hiányzó konkrét kapcsolataira tekintettel semmiképen sem szolgálhat amannak kielégítő magyarázati alapjául s így az ural-altai életvize képzetének az indogermán hatástól való függetlenségét s emezzel szemben lényegi eredetiségét megállapíthatjuk. Legfeljebb az altai tatárok *tejjéher* tavában, vagy a csuvasz *tejes tó* fogalmában láthatunk bizonyos késői iráni hatást, ha a *Vishnupurana* II. 4.-ben foglalt adatnak a magyarázata, mely szerint „a *Cakadvipa* földterületet teljesen a *tejes tenger* veszi

³⁸⁸ V. ö. az összefoglaló vallástörténeti kézikönyveket!

³⁸⁹ Kevésbé a Koranban, mint a későbbi irodalomban.

³⁹⁰ L. *Zimmern*: KAT.³ 523. kk. I., A. *Jeremias*: Babylonisches im Neuen Testament. Leipzig. 1905. és P. *Karge*: Babylonisches im Neuen Testament. (Biblische Zeitfragen. Münster i. W. Sechste Folge. H. 9—10), 85. l.

³⁹¹ L. A. *Wünsche*: Die Sagen vom Lebensbaum und Lebenswasser etc. 90. kk. I.

³⁹² K. v. *Spiesz*: Der Brunnen der ewigen Jugend. = Orientalistische Studien. *Fritz Hommel* zum 60-ten Geburtstag gewidmet. II-er Bd. Leipzig. 1918. 328—341. l.

³⁹³⁻³⁹⁴ Az első iráni, a második ind kifejezés.

³⁹⁵ Az Avesta legkönnyebben hozzáférhető fordítását adja a M. *Müller* szerkesztette *The Sacred Books of the East*. Vol. IV., XXIII. és XXXI. Oxford. 1880—87. és *Fritz Wolf*: Avesta. Die heiligen Bücher der Parsen. Neudruck Berlin und Leipzig. 1924.

³⁹⁶ A Védák kialakulására és nyugati fordításaira v. ö. *Winternitz*-nek már előbb idézett ind irodalomtörténetét.

³⁹⁷ V. ö. C. *von Orelli*: Allgemeine Religionsgeschichte 2. Aufl. 1913. II. Bd. 169. l.

³⁹⁸ L. *Darmesteter*: a *The Sacred Books of the East*. Vol. IV., LXIX. l.

³⁹⁹ A. *Jeremias*: Allgemeine Religionsgeschichte. München. 1918. 144. l.

⁴⁰⁰ L. *Fr. Spiegel*: Iranische Altertumskunde. Leipzig. 1871—1878. I—III. Bde. I. Bd. 464. kk. I.

⁴⁰¹ U. a.: U. o. 465. l.

⁴⁰² V. ö. W. H. *Roscher*: Ausführliches Lexicon der griechischen und römischen Mythologie. Leipzig. 1884. kk. Ambrosia címszó alatt I. Bd. 280—282. hasáb.

⁴⁰³ H. *Oldenberg*: Die Religion des Veda. 2. Aufl. Stuttgart und Berlin. 1917. 169. l.

körül“ *Brunnhofer* által helyesen adatik vissza,⁴⁰⁴ és a tejes tenger alatt (*Eshira samudra*) jogosan a Kaspi tenger érthető.

Az életvize képzetét ismeri és kiadósan használja az izlám is, amely már első, Koránbeli fogalmazásában többször szól jöltevő vizekről, melyek a hívőket paradicsomi lakhelyeiken táplálják. Így a XVIII. sura 29—30. v., a XLIV. sura 51—52. v. és a LXXXIII. sura 22—28. verseiben. De sokkal világosabb képet festenek az életvizéről a későbbi arab és perzsa írók, mint *Tabarí*, *Thalaabi*, a perzsa *Firdusi* *Sahname*-ja, *Nizami* *Iskandernáma*-ja, *Sururi* és mások.⁴⁰⁵ Ez arab és perzsa írókhoz azonban a *Nagy Sándor* regényének *Pseudo-Kallisthenes*-nél megőrzött alakjából, amely nevezett uralkodónak az életvize forrásához való vonulásáról szól, jutott el⁴⁰⁶ s így hellenista színezetű kölcsönanyag és nem az izlám által kitermelt eredeti szellemi kincs. Ám ezzel korántsem akarjuk kétségbevonni, hogy az idevonatkozó képzetek lassanként átszivárogtak az izlámba és annak akklimatizált alkotórészeivé váltak. Annál kevésbbé, mert közvetlen adatunk van arra nézve, hogy a későbbi képzelet a halhatatlanság vizét áthelyezte a muslimita paradicsomba és *Ilyést* állította oda őréül s egyszersmind az izlámhívők ideáljául.⁴⁰⁷ Más verziók szerint viszont *Chidher* és *Mózes* az életvize forrásának őrizői. Jellemzők az izlámhívők életvize képzeteire azok a szemelvények, amelyeket a mohamedán csagataiak irodalmából idevonatkozólag *Vámbery* közöl.⁴⁰⁸ A *Mi'rag-Nameh* VI. szemelvénye leírja a próféta látogatását a paradicsomban. Ottani látomásának egy része így szól:⁴⁰⁹ „Láték a paradicsom közepén a felséges „*Arš*“ alól csatornákat előtörni. Az egyikben *víz* foly, a másikban *tej*, a harmadikban *bor* és a negyedikben *méz*. Minde négy csatorna Isten hatalma folytán egy helyről eredt és aki látja, alig hiszi el, hogy egy és ugyanaz a forrás... Aki e csatornák vizéből iszik, gyönyörködik és örömet talál az istenben bőségesen. A csatornákat *Abi Keóser*-nek nevezik.“ Egy másik szöveg *Mahub ul kulub. Nevai*. 4.-ben ezt olvassuk:⁴¹⁰ „A sötét éjszaka, melynek nincs holdvilága, hasonlít a sötétséghez, melynek nincs életforrása,⁴¹¹ A sötétség pedig, amelynek nincs életforrása, hasonlít a pokolhoz, melynek nincsenek paradicsomi mezői“.

Semmi kétség benne, hogy az izlám életvize képzete azonos az ural-altai népek életvizével, de viszont azonos minden más olyan képzzettel is, amely pl. népmesékben,⁴¹² vagy másfajta elbeszélő anyagban a vizet megelevenítő, esetleg a haláltól megóvó erővel ruházza fel. És mégis az azonosság, a lényegi rokonság dacára sem szabad közöttük összefüggésre gondolni. Nevezetesen a kölcsönzésnek hiányoznak a legfontosabb kritériumai. A mohamedán életvizével kapcsolatosan pl. sehol sem olvassuk, hogy vele az égisten, vagy az ezt helyettesítő *Allah* rendelkeznek, az ő felszereléséhez tartoznék, hogy az életvizét *Allah* égi tömlőben tartaná, kezelését alantasaira rábízna, továbbá, hogy az életvize az alvilágba került halottak megelevenítésére használnának fel, minde vonásokat — elismerjük —, elvileg kizárja az izlám theologiai rendszere és szigorú monotheismusa is, de e vonások valahogyan mégis annyira hozzátartoznak az életvize ural-altai és sumir képzetéhez, hogy amannak primitív jellegét szabják meg az izlám meszterkelt és kulturált életvize fogalmával szemben. Épen ezért nem tudjuk elfogadni a *Mészáros* nézetét sem, ki a csuvasz „*elevenvíz*“ és „*holt víz*“ képzeteiben mohamedán hatást lát,⁴¹³ illetőleg ily kapcsolat lehetőségét nem utasítja el

⁴⁰⁴ *H. Brunnhofer*: Iran und Turan. Leipzig. 1889. 7—8. 1.

⁴⁰⁵ V. ö. A. *Wünsche*: Die Sagen vom Lebensbaum und Lebenswasser. etc. 77. kk. 1.

⁴⁰⁶ L. u. o. 77. 1.

⁴⁰⁷ U. a.: u. o. 79. 1.

⁴⁰⁸ *Čagataische Sprachstudien*. Leipzig. 1867. c. művében.

⁴⁰⁹ U. a.: U. o. 82. 1.

⁴¹⁰ U. a.: U. o. 180. 1.

⁴¹¹ Mint alól a jegyzetben *Vámbery* megjegyzi (180. 1.): „Célzás a sötétségről szóló mythikus mondára, amely sötétségen keresztül lehet eljutni a halhatatlanság forrásához“

⁴¹² Az életvize képzete a magyar mesevilágban is jelentős szerepet játszik, pl. *Petőfi* János Vitézében is előfordul. V. ö. ide *Elek O.*: Ethnographia. XXVII. évf. 1916. 168—190. 1.

⁴¹³ A csuvasz ősvallás emlékei. 75. 1.

teljesen, mert szerintünk az összefüggés bizonyosságát mutató kritériumok eleddig nincsenek jelen.

Az életvize képzete ismerős a bibliában is. Az ószövetségben ugyan csak gyöngye kezdetei találhatók fel, mint *Ezéchiél* XLVII. I—12. v., de már a zsidó mondakör részletesen emlékezik a *Mirjam* mystikus kútjának megelevenítő és csodatevő hatásáról. Az izraeliták a monda szerint e kút birtokába *Mirjám*nak, a *Mózes* nővé ének kegyességéért jutottak pusztai vándorlásuk alatt, de *Mirjám* halála után elvételétőlük és a Tiberias tavába süllyesztetett, ahonnan alkalmilag feltör és érzeteti csodatevő hatását a tóban fürdőzőkre.⁴¹⁴ Még gyakoribb az életvizének az emlegetése az újszövetségben, ahol klasszikus helyre nézve mindenekelőtt a *János* ev. IV. fej. 10. és 14. verse, majd a Jelenések könyvének különböző helyei is, mint VII. 17. v., XXI. f. 6. v., XXII. fej. 1. és 17. versek. Elméletileg tehát meg volna a lehetősége, hogy a keresztyén hitre áttérített bizonyos ural-altai törzsek e fogalmat a bibliából kölcsönözhatték legyen, de ez esetben ismét veszendőbe menne a képzetnek az a primitív zamatja, amely az egyes ural-altai népeknél e ponton jelen van, — megmagyarázatlanul maradna sok részletvonás s végül sokkal erősebbnek kellene feltételeznünk a keresztyén hatást e törzseknél, mint amilyen az a valóságban volt s amilyennek azt teljes hitelreméltósággal ethnographusok és útleírók rajzolják. Kénytelenek vagyunk tehát elejteni a képzetnek a keresztyénségből való kölcsönzése gondolatát is s kitartani annak őseredetisége mellett.

Ily alapon nem fogadhatjuk el a *Karjalainen* nézetét sem, ki más egyéb vonásokkal együtt az életvize képzetét is az ugorok vallásában olyan requisitumnak tartja, mely oda a mohamedán tatárok vallásából, esetleg orosz keresztyéni hatáshól került,⁴¹⁵ mert a fogalomkör eredetiségét bizonyító argumentumokkal szemben a kívülről való átvétel lehetősége nem tartható fenn.

4. Az égtisztelet sumir és ural-altai eredetiségét bizonyítja az az *egyező képzeleti mód is*, ahogyan az égisten, vagy az ő főnöksége alá tartozó többi istenek a teremtmények *sorsát meghatározzák* s e határozatukat *írásokba, táblákra, könyvekbe* fektetik le. E képzetnek többféle elágazásával találkozunk, nevezetesen olvasunk az *élet könyvéről*, a *bűnök és a jócselekedetek tábláiról*, a *sors könyvéről* stb., de mindezen elnevezések lényegében egy és ugyanazon funkciónak: az isteni sorsmeghatározásnak az eredményei és jelölései.

A sorsmeghatározás gondolata az egész assyr-babyloni vallásos fejlődésben benne van, de nem lehet kétség felőle, hogy sumir vallásos reflexio gyümölcse s így onnan átkölcsönzött vallásos örökség. Következik ez mindenekelőtt abból a tényből, hogy a sors fogalmát kifejező assyr-babyloni *šimtu*-nak ideographikus egyenértéke a sumir *nam* = sors, amely *tar*-ral kapcsolva = a sorsot meghatározni s ennek szó szerinti visszaadása az assyr-bab. *šimtu šamu* = u. a. És hogy a *nam-tar* kifejezés nem talán a sumir nyelv mesterséges továbbápolása idejéből⁴¹⁶ az assyr-babyloni papok által kitalált műszó,⁴¹⁷ hanem az egykori élő sumir nyelvben és gondolkozásmódban benne élő és onnan átöröklődött ősi fogalom, nyilván mutatja az a körülmény, hogy az alvilág egyik functionáriusának: *Ereskigal* követének a neve *NAM-TAR*, kinek elnevezése épen azt akarja jelenteni, hogy viselője a halottak birodalmát őrzi (= annak főkapusa), következésképp a halottak sorsa: a végső sors beteljesedésére vigyáz fel.⁴¹⁸ De a képzet sumir

⁴¹⁴ L. A. *Wünsche*: Die Sagen vom Lebensbaum und Lebenswasser. etc. 75. l. és P. *Karge*: Babylonisches im Neuen Testament. Münster i. W. 1913. c. munkáját, amely azonban a külső hatások mértéke lemerésénél sokszor téved.

⁴¹⁵ Die Religion der Jugra-Völker. Bd. II. 256. kk.; 281. kk., 1. és másutt.

⁴¹⁶ A sumir nyelvet t. i. a nép kihalása után az assyr-babyloni papok tovább ápolták, mint a kultusz és tudomány szent nyelvét mesterségesen Kr. e. 2000-, az assyr, illetve babyloni birodalom bukásáig. Kr. e. 539-ig.

⁴¹⁷ Ilyenek a mesterséges sumir nyelvben csakugyan léteznek, de ezek karaktere elég könnyen felismerhető.

⁴¹⁸ Különbö a halottak kijönnének az alvilágból. V. ö. Istár alászállása az alvilágba c. mythus 15—20. sor.

eredetiségét igazolja az is, hogy a *nam* írásmódja igen archaikus s így kétség-telenül beletartozik az eredeti őssumir képjegyek sorába.⁴¹⁹ A sors képzet sumir eredetiségére következtethetünk továbbá az assyr-bab. *šimtu* synonymájának, az *ucurtu*-nak sumir *gišhar* egyenértékéből is, mely szintén ősrégi használatú kifejezés és annyit jelent, mint a fára (*giš*) feljegyezni (*har*), a fába belevésni, majd a vésés eredményeként = kép, relief is.⁴²⁰

Az assyr-babyloni vallásos fejlődésen belől mindenik nagy isten bír „sorsmeghatározó” jelzővel⁴²¹ s a papi theologia csakugyan úgy is képzei a sorsmeghatározás actusát, hogy a tavaszi feltámadás ünnepekor, illetőleg újévkor, amely Nisan hónap 6–11. napjain ünnepeltetett, az istenpantheon összes tagjai összegyülekeztek a *Marduk* Esagila (*Babylon* városi) templomában és ott a sorsmeghatározás helyén az *Ušukkinaku*-ban a *Duku* nevezetű sorskamarában⁴²² előre meghatározták *Marduk*-kal együtt egy esztendőre a világmindenség s benne a teremtmények sorsát. Azonban nyilvánvaló, hogy ez egész actus a maga évenkénti ismétlődésével egy őseredeti, a világteremtésekor lejátszódott generális sorsmeghatározásnak az utánképzése, valamint hogy a nagy istenek külön sorsmeghatározó szerepe is vagy egyszerűen csak hatalmuk fokozására szolgáló kegyes áradozás, vagy a helyi legfőbb isteni körére méltóságnak az egész istenpantheon élén álló summus deus hatalmi körére való mintázása. De mindenképen az őseredeti állapotból való továbbfejlődés eredménye. A sorsmeghatározás kiváltsága s a határozat írásos feljegyzése eredetileg az égisten : *An* működési köréhez tartozott, amint a következő adatok bizonyítják : A *Lipit-Ištar* király megistenítéséről szóló szöveg egy helyen *An*-t így apostrofálja :⁴²³ „*Anu* a bölcs, a dicső, ki a sorsot meghatározza.” Az *Enuma eliš* teremtési eposz II. táblája 122. sorában *Marduk* e szavakkal szólítja meg apját : *Anu*-t : „Az istenek ura, a nagy istenek sorsa”. Ugyanott a IV. tábla 4. és 6. sora *Marduk*ot magasztalván, ezt mondja róla : „A te sorsod páratlan, parancsod *Anu*.” A III. tábla 3. kk. verseiben az ég istene : *Anšar*, az eposz szerint *An*-nak az ősatyja adja ki a parancsot, hogy a nagy istenek összegyülekezzenek az *Ušukkinaku*-ban és az ő elnöklete alatt határozzák meg *Marduk* részére a sorsot, ami aztán a III. tábla 129. kk. sorai szerint meg is történik.⁴²⁴ A sorsmeghatározásnak eredetileg az éggel való kapcsolódását bizonyítja a *šitir šamē* kifejezés is, amely a feliratokban többször előfordul,⁴²⁵ annyit jelent, mint az ég írása és bár assyr-babyloni kifejezés, kétség-telenül sumir eredetű fogalom és az ég sorsmeghatározási szerepére vonatkozik, annak a kijelentési formája.

Minden okunk megvan tehát feltételezni, hogy a „sors táblái” (= *tup šimāti*), melyről az *Enuma eliš* teremtési eposz azt az érdekes tudósítást közli, hogy *Tiamat*⁴²⁶ (=a világteremtéskor a lázadó istensereg feje) legvakmerőbb segítő-társa mellére akasztja e szavakkal : „*Kingu* ! a te parancsod változhatatlan s szavad maradandó legyen !”⁴²⁷, de amelyet *Marduk* *Tiamat* legyőzése után elvesz a *Kingu* melléről s a magáéra tűz, mint a világfölötti uralom jelvényét,⁴²⁷

⁴¹⁹ V. ö. *Frd. Delitzsch* : Die Entstehung des ältesten Schriftsystems. Leipzig. 1897. c. műve az ősrásjegyeknek csak töredékét adja.

⁴²⁰ L. *Christliebe Fichtner—Jeremias* : Der Schicksalsglaube bei den Babyloniern (Mitteil. der Vorderasiat—Aegypt. Gesellschaft. 1922. XXVII. Jg. 2. H. 9. 1.)

⁴²¹ L. U. a. : U. o. 11. kkk. 1.

⁴²² A sorskamara másik neve *parak šimāti*, amelynek a viszonya azonban a *Duku*-hoz még nem eléggé tisztázott.

⁴²³ L. H. *Zimmern* : König Lipit Istars Vergöttlichung. Ein altsumerisches Lied. (Berichte über die Verhandlungen der kgl. sächs. Gesellschaft der Wissenschaften zu Leipzig. Phil. Hist. Kl. Bd. 68. H. 5.) 1916. II. 18. sor.

⁴²⁴ T. i. *Marduk* részéről ez volt a föltétel, hogy a lázadó *Tiamat*-tal a küzdelmet az istenek helyett felvegye.

⁴²⁵ *Frd. Delitzsch* : Assyrisches Handwörterbuch. Leipzig. 1896. 652. 1.

⁴²⁶ Lényege szerint az ősvíz megszemélyesítője (=assyr-bab: *tamtu*=tenger.).

⁴²⁷ I. tábla 137—138. sor és IV. tábla 119. kk. sor.

eredetileg *Anu*-hoz tartoztak s az ő világkormányzói és világfenntartói működését hirdették. Hasonló következtetésre jogosít a sorstábláknak a *Zu* nevezetű vihardár általi elrablásáról szóló mythikus elbeszélés is,⁴²⁸ amely ugyan az esetet úgy beszéli el, hogy *Zu* az *Enlil* birtokából: az ő palotájából ragadja el e felette drága kincset abban a pillanatban, mikor *Enlil* mosakodni kezd tiszta vízzel és trónjáról leszállva, épen leteszi diadémmját,⁴²⁹ de mivel *Enlil* az *An* fia s a mythus szerint különben is *An* gondoskodik a sorstábláknak visszahozásáról,⁴³⁰ nyilvánvaló, hogy a sorstáblákat eredetileg *An* őrizte s a fiú birtokába az apa örökségéből jutottak akkor, amikor *Enlil* a viláгурalmat *An*-tól mindenestől átvette.⁴³¹ A sorstáblák eredeti birtoklása tekintetében nem okozhat zavart az sem, hogy más szövegekben *Nabu* isten jelenik meg úgy, mint azok őrizője, pl. egy varázslási szöveg „a sors táblái hordozója”-nak nevezi őt,⁴³² egy másik hely pedig „mindenek feljegyzője, ki a sorstáblák íróvesszőjét kezeli” szavakkal apostrofálja,⁴³³ mert minde nyilatkozatok abból magyarázhatók meg, hogy *Nabu* az írásművészet istene, következésképp a néphit őt tekinti a sorshatározatok feljegyzőjének is. Valószínűleg az *An* szerepkörének a megoszlása következtében, amelyet azonban igen korai időre, még a sumir-ural-altai együttélés korszakába kell visszavinnünk, ruháztatott fel az alvilág egyik isteni személye: *Gesztin*, illetőleg teljesebb alakban *Gesztin-anna* (= assyr-bab. *Bēlit-cēri*) azzal a feladattal, hogy „az alvilág táblairója” legyen és e funkcióját be is tölti úgy, hogy az alvilág úrnője: *Ereškigal* előtt térdel és parancsait azonnal táblára veti, nemkülönbén a halottak birodalmába belépők neveit olvassa fel írásaiból úrnőjének.⁴³⁴

A sorsmeghatározásnak az egyénekre alkalmazott formája szüli az „élet könyve”, „a jócselekedetek táblái” és „a bűnök táblái” fogalmát, amelyekben az egyes emberek élettartama, jócselekedetei, vagy bűnei vannak feljegyezve. A szövegek többször tudósítanak ilyen táblákról s a szó valóságos értelmében kell venni azokat.⁴³⁵ Annál inkább, mert egy *Ebeling* által közölt szövegből előkerült amaz agyagedénynek a neve is (*kippat*, ill. *kappatu*), amelyben az ember jócselekedetei tábláját őrizték.⁴³⁶ Ez egyéni sorsmeghatározásnak, vagy az egyén sorsát érintő feljegyzéseknek az előbb közölt nevek alatti emlegetése ugyan csak késői assyr-babyloni szövegekben maradt fenn,⁴³⁷ de nincs okunk kétségbevonni, hogy ezek ismerete egyidős magának az egyetemes sorsmeghatározásnak a sumir conceptiója felmerülésével.

Az ural-altai népek sorából a sorsmeghatározás ténye és képzete a legtisztább eredetiségében az ugor népeknél maradt fenn: a voguloknál és osztjákoknál, kiknek idevonatkozó emlékei világosan beszélnek. A többi ural-altai népnél, amennyiben a képzet jelen van, határozottan annak idegen befolyásolásával kell számolnunk. Az ugor népelemek adatai a következő képet festik a sorsmeghatározás actusáról s annak eredményéről: a sorskönyvekről:

Karjalainen közli,⁴³⁸ hogy az irtysi osztjákok égistenének egyik legfonto-

⁴²⁸ A mythus szövege az *Assurbanipal* király könyvtárából való ugyan, de tartalma szerint ősrégi képzeteket tükröz.

⁴²⁹ L. I. tábla 12. kk. sor. (V. ö. Keilinschriftl. Bibl. Bd. VI. 1. Hälfte 48. k. 1. és *Ungnad*: Die Religion der Babylonier und Assyrer etc. 151. l.)

⁴³⁰ V. ö. a mythus tartalmát az I. 23. kk. soroktól kezdve.

⁴³¹ L. H. *Radau*: Sumerian hymns and prayers to God Nin-ib from the temple library of Nippur. Philadelphia. 1911. 12. kk. 1. (=The Babylonian Expedition of the university of Pennsylvania. Series A. Vol. XXIX. Part. 1.)

⁴³² V. ö. röviden *Hastings*: Encyclopaedia of religion etc. Vol. II. 1909. 794. l. a „Book of life” címszó alatt.

⁴³³ U. o. 794. l.

⁴³⁴ L. *Meissner*: Babylonien und Assyrien. Bd. II. 145. és 324. l.; 1. *Gilgames* eposz VII. tábla V. oszlop 46. kk. sor.

⁴³⁵ L. *Zimmern*: KAT.³ 402. k. 1.

⁴³⁶ Mitteilungen der Vorderasiatischen Gesellschaft. 1918. Jg. XXIII. H. 2. Leipzig. 1919. 54., 69. l.

⁴³⁷ V. ö. *Zimmern*: KAT.³ 401. kk. 1.

⁴³⁸ Die Religion der Jugra—Völker Bd. II. 262. l.

sabb szerepe: az emberi sors meghatározása. „Er kann das Mass des Erfolges im Leben feststellen, Gesundheit verleihen, Kinder schenken, und von ihm hängt die Länge des menschlichen Lebens ab. Wenn ein Kind geboren wird, lässt er seinen Gehilfen im Schicksalsbuch aufzeichnen, wieviele Jahre des irdischen Lebens dem neuen Ankömmling zu verbringen bestimmt sind, und auch, ob das Leben des Neugeborenen sich in grossen Zügen glücklich oder unglücklich gestalten soll.“⁴³⁹ Az osztják égistenről: *Türem, Türum-ról Patkanov* is azt a tudósítást hozza,⁴⁴⁰ hogy „az ő kezeiben nyugszik az istenek, az emberek és az állatok sorsa. Birtokában van egy nagy könyv, amelyben fel van jegyezve, hogy ki meddig él“. A vogul *Numi-Tarem-ről* azt olvassuk egyik vogul népköltési emlékből, hogy „vendégülő szobarekeszében az írások, vagy könyvek hevernek, melyekben a teremtmények sorsa van megírva“⁴⁴¹, és e könyvekből bizonyítja be a tanakodó *Tarem*-fiak előtt az előidézett írásszakértő, *Jeli-üs*, hogy a tűzőzönnek még nem érkezett el a kiszabott ideje.⁴⁴² Más szövegek viszont arról tudósítanak, hogy a sorsmeghatározást nyilván az égatya megbízásából egyetlen leánya,⁴⁴³ *Kaltés* asszony végzi, kinek atyja rendeletéből író deákok állanak rendelkezésére, kik mindent feljegyeznek, amit az istennő szól.⁴⁴⁴ *Kaltés* asszony kiméri kinek-kinek a sorsát, *rovásokkal* jegyzi föl mindenkinek életkorhatárát s ezen változtatás nem eszközölhető. Hogy az életkort rovásokkal jegyzi meg, arról tanúskodik egy *Pápay J.* által kiadott osztják szöveg,⁴⁴⁵ amely a *Kaltés róttá vasas nagy mély rovásról* beszél a beteg gyermek életsorsával kapcsolatosan, és *Karjalainen* adata,⁴⁴⁶ amely szerint „az észak-osztjások azt hiszik, hogy *Kaltás* (K-nál így van írva!) az, aki a gyermeknek a lelket adja és a gyermek születésénél „az arannyal díszített hétszeres ágra, az arannyal megkarcolt hétszeres ágra (azaz a fából készült rovásos botra) felrója az újszülött életfolyamát, feljegyzi, hogy a földön vajjon gazdag, avagy szegény fog e lenni és vállalkozásai sikerülnek-e, avagy nem“. Az ugor sorsmeghatározás szabályosságára és egyetemességére jellemző adat, hogy az alvilág istene *Kul'-ätér* mindennap jelentkezni tartozik *Numi-Tarem*-nél, hogy átvegye tőle azoknak a *jegyzékét*, kiknek meg kell halniok, vagy meg kell betegedniök és *Kul'-ätér* csak e *jegyzék* alapján terelheti be az elhaltak lelkeit az alvilágba annyira, hogyha valakit tévedésből idő előtt ragadott el, azt vissza kell bocsátania az élőkhoz.⁴⁴⁷

Teljesen bizonyosnak vehetjük, hogy a sorsmeghatározásról szóló ez ugor felfogás a sumir-ural-altai ősközösség idejéből való szellemi termék és nem késői assyr-babyloni hatás, vagy máshonnan, esetleg épen az izlamból, vagy a keresztény hitfelfogásból átkölcsönzött vonás. Eredetisége mellett tanúskodnak a következő nagyfontosságú adatok: a) az ugor néphit is *Numi-Tarem*-et, *Turum*-ot, szóval az égistent ruházza fel a sorsmeghatározás szerepkörével s az égistentől veszik át e funkciót azon többiek, akiknek ő épen adományozni akarja. Ha assyr-babyloni kölcsönzésen alapulna a sorsmeghatározás ugor concepciója, az esetben érthetetlen maradna, hogy miért az égistene határozza meg a mindenség sorsát, hiszen az assyr-babyloni vallásos fejlődés azon szakában, amely az ugor kölcsönzésnél tekintetbe jöhetne (Kr. e. 2000-től elkezdve), nem *Anu*, az égisten, hanem *Marduk* a koratavaszi nap istene, egyúttal az istenpantheon feje a sorsok meghatározója. Következésképp az ugor hitfelfogásban is vagy a nap megszemélyesítő istenének, vagy akárki másnak kellene e szerepet betöltenie, kivált ha tekintetbe vesszük *Karjalainen* argumentációját, mely szerint az ugor égisten kifejlett

⁴³⁹ U. a. : U. o. 262. l.

⁴⁴⁰ Die Irtysch—Ostjaken und ihre Volkspoese. St. Petersburg. I. Teil. 99. l.

⁴⁴¹ *Munkácsi* : Vogul népköltési gyűjtemény. I. k. CCCXI. l., CCCXXV. k. l., a szöveg közlésére u. o. 75. l.

⁴⁴² U. a. : U. o. CCCXXV. k. l.

⁴⁴³ L. *Munkácsi* : Vogul népköltési gyűjtemény. II. kötet. 038. k. l.

⁴⁴⁴ U. a. : U. o. II. k. 048 l.

⁴⁴⁵ Osztják népköltési gyűjtemény. (= *Zichy J. gróf* : Harmadik ázsiai utazása. V. kötet. Budapest—Leipzig. 1905. 268—269. l.

⁴⁴⁶ Die Religion der Jugra—Völker. Bd. II. 177. l.

⁴⁴⁷ L. Vogul népköltési gyűjtemény. I. k. CDII. l.

szerepköre csak késői másodlagos képződmény.⁴⁴⁸ De a mohamedán hitképzet az *Allah* sorsmeghatározásával és a birtokában levő különböző irásokkal sem szolgálhat az ugor égisten sorsmeghatározási működése alapjául, mert *Allah* nem megfelelője az ugor égistennek s az ő sorsmeghatározói szerepe különben sem jut oly szemléltető kifejezésre a vallásos iratokban, mint az ugor égistené. A bibliai sorsmeghatározás ténye pedig, mely részben az eleveelrendelés fenséges gondolatában, részben pedig assyr-babyloni képzetek hatása alatt az egyes személyek cselekedetei, bűnei, egész életfolyamata esetről-esetre történő feljegyzései formájában jut kifejezésre,⁴⁴⁹ sokkal szellemibb és sokkal mélyebb értelmű tan, semhogy a külsőleg ugyan keresztyén hatás alá került, de lelke mélyén mindig pogánynak maradt ugorság e tant átvehette és sikerrel a maga égistenére alkalmazhatta volna. b) A sumir és ugor sorsmeghatározásról szóló adatok szerint a sorsok könyveit, irásait, feljegyzéseit az égisten magánál őrzi *égi palotájában* s az ezek feletti rendelkezés nyilván hozzátartozik az ő hatalmi teljességéhez. c) E functiót az égisten maga ruházza rá olyan isteni személyekre, akik vele családi viszonyban állanak, mint *Enlil An*-nal, *Kaltès Numi-Tarem*-mel, vagy hivatali összeköttetésben vannak, mint az alvilági istennő mellett szolgálatot teljesítő *Gěstin-anna* (= assyr-bab. *Bēlit-cēri*) és *Kul'ātēr*. Különösen fontos mozzanat, hogy a halottak átvétele az alvilágba a sumirban és az ugor hitfelfogásban egyaránt jegyzékek alapján történik. E jegyzékek az égisten sorsmeghatározói működésének, nyilvántartásának a részei s az alvilág funkcionáriusaihoz az ő intézkedéséből jutnak. Az alvilág berendezése különben is több lényeges egyező mozzanatot tüntet fel a sumir és ural-altai népek hitfelfogásában. d) A sors feljegyzésnek a sumirban és az ugoroknál észlelhető egyező formája: a fára való felróvás ősi primitív kezdetlegességre és közös népies szokásra utal.

Annál feltűnőbb, hogy a sorsmeghatározás conceptusa s az annak eredményeit jelző irások, táblák, könyvek képzete a többi ural-altai népnél olyan alakban jelenik meg, amely határozottan magán viseli az idegenből való kölcsönzés bélyegét.⁴⁵⁰ Pl. a középázsiai törökség azon részénél, mely az izlámnak hódol, a mohamedán sors-tan uralja az egész hitfelfogást. Sőt még az izlám tanításától elszakadt csuvaszság idevonatkozó képzete is „az isten írásá”-ról (ture *širn*¹), csak a mohamedán felfogás szemüvegén keresztül érthető meg.⁴⁵¹ Ez utóbbihoz *Mészáros* a következő magyarázatot fűzi: „A csuvaszok úgy képzelik, hogy az isten minden ember homlokára ráírja a sorsát, a koponya homlokcsontjára magára, cikornyás forradás-, meg varázsszerű jelekkel, amelyeket senki más nem tud elolvasni, csak maga az isten. De nem is látható az emberi szem előtt, mert eltakarja a homlok bőre.”⁴⁵² Nos, e képzet határozottan a mohamedán theológiából nyeri eredetét. A sorsmeghatározás és a sors feljegyzés ténye ugyanis már a Korán több helyén is megörökítették s e helyeket érdemes megismerni azért, hogy mindenekelőtt nyilvánvaló legyen a megfelelő csuvasz képzetnek tőlük és kiegészítő társaiktól való függése, másfelől, hogy kitűnjék a megfelelő ugor képzeteknek velük szemben megállapítható eredetisége. A VI. sura 59. verse ezeket mondja: „És nála (*Allah*-nál) vannak a titkok kulcsai, ő ismeri azokat egyedül, ő tudja, hogy mi van a földön és a vízben és tudta nélkül egy levél sem esik le s a föld sötétségeiben nincs semmi mag, semmi zöld és semmi száraz, amely benn ne foglaltatnék *egy nyilvánvaló könyvben*.” A IX. sura 51. verse így szól:

⁴⁴⁸ V. ö. Die Religion der Jugra—Völker. Bd. II. 287. k. 1.

⁴⁴⁹ A szentírásban az égi könyvek a köv. helyeken említettek: *Dániel* 7, 9. kk. v., Jelenések k. 4., I. kk. v., a sorskönyveiről van szó a 139. zsoltár 16. v., Exodus 32, 32. v., 69. zsolt. 28. v., *Malakiás* 3, 16. v., az életkönyve előfordul a Jelenések k. 5. fejezet, 21, 27. v. 13, 8. v., 17, 8. v., 3, 5. vers, a sors könyvéről emlékezik *Ezékiel* 3, I. k. v. és Jelenések k. 10 8. k. vers; az égi jegyzék fogalma csendül meg *Lukács* evang. 10, 20. v., Filippi lev. 4, 3. v., Héber lev. 12, 23. vers, v. ö. A. *Jeremias*: „Book of life” c. szó alatt (*Hastings* Encyclopaedia of religion etc. Vol. II. 1909.). 792—795. l.

⁴⁵⁰ Ez esetek kriteriumait később látni fogjuk.

⁴⁵¹ V. ö. *Mészáros*: A csuvasz ősvallás emlékei. 11. l.

⁴⁵² U. a.: U. o. 11. l.

„Mond: soha sem ér bennünket más, mint amit „*Allah számunkra feljegyez.*“ A XI. sura 8. verse a következőket tartalmazza: „Egyetlen egy csúszó-mászó állat sem él a földön, melyről ne ő gondoskodnék és ő ismeri annak helyét és nyugvóhelyét. Minden *egy nyilvánvaló könyvben van.*“ XXXV. sura 12. versből ezt olvassuk: „Titeket *Allah* teremtett porból, majd egy véresepből és két nemmő alkotott benneteket. És egy asszony sem lesz terhes és nem betegszik le az ő tudta nélkül és egyetlen egy idős ember sem korosodik meg anélkül, hogy mindez *egy könyvben ne állana.*“ A XVIII. sura a képzetet még tovább részletezi emígyen: 47. vers: „És odahelyeztetik a *könyv* és látni fogod, hogy a bűnösök aggodni fognak tartalmán és mondogatni fogják: „Jaj nekünk! Mit jelent ez a *könyv*! A legkisebb és a legnagyobb bünt nem hagyta (*Allah*) feljegyzetlenül! És megtalálják az ő cselekedeteiket a helyükön és a te urad senkin sem fog elkövetni jogtalanságot.“ LXXVIII. sura 29. vers: „*Mindent feljegyeztünk egy könyvbe.*“ A legrészletesebben azonban a LXXXIII. sura 7–9. verse színezi ki a képzetet: „Bizony, ime a *bűnösök könyve* a Siddsinben.⁴⁵³ És mi oktat ki téged arra, hogy mi a Siddsin? Egy írott *könyv.*“ U. o. a 18–21. versek: „Bizony, ime az *igazak könyve* az Illijünban.⁴⁵⁴ És mi oktat ki téged arra, hogy mi az Illijün? *Egy írott könyv.* Bizonyítják ezt az (*Allah*-hoz) közelálló (angyalok).“ E helyeken kívül még másutt is említettnek a Koránban a teremtmények, a világmindenség, az egyesek sorsa bejegyzéseit tartalmazó könyvek,⁴⁵⁵ ezek felsorolását azonban itt, mint kevésbé jellemzőt, elhagyhatjuk. Hogy *Mohammed* miként képzelte el e könyvek eredetét, arról a Korán nem szól, de a traditio úgy tartja, hogy azok öröktől fogva léteztek.⁴⁵⁶ Általában a Korán az eleveelrendelés gondolatával, mint ilyennel még nem foglalkozik, ha vannak is helyei, amelyek bizonyos embereknek a pokolra jutását az isteni erő közremunkálásának tulajdonítják.⁴⁵⁷ Ámde annál határozottabban lép előtérbe az izlám theologusoknál a *qadā* gondolata, amely az *Allah* hatalma által öröktől fogva elrendelt sors, decretum s amelynek állandó megvalósulása a *qadār*. A decretum tan kiegészítő része az a hit, hogy az öröktől fogva meghatározott sors kinek-kinek a *homlokára van írva*, amint ezt az ezeregyéjszaka mesegyűjtemény darabjaiban s ennek hatása alatt más elbeszélő munkákban is számtalanszor megtaláljuk. *Goldziher* e kifejezőmódot az izlámiban ind eredetűnek tartja,⁴⁵⁸ ami azonban nem változtat azon a tényen, hogy izlámhívó arabs és persa íróknál számtalanszor előfordul. „Ez a homlokra rová — mondja *Goldziher* — nem egyezik a mohamedán vallásos okmányoknak megfelelő felfogással. Ez utóbbi szerint a sors egy „*könyvben*“, vagy „a *jól őrzött táblán*“ van megírva, melyet az izlám a bibliai apokryph irodalomból kölcsönzött.“⁴⁵⁹ Ez a kitétel tehát, hogy a sors az ember homlokára van írva, nem az izlám talaján termett. Azt hiszem, India a hazája. Az ind költők szerint *Brahma* isten az embernek, míg anyja méhében van, *homlokára írja*, mi légyen sorsa a földön. Ezért imádkozik egy élcés ind költő e szavakkal *Brahma*-hoz: „Nagy isten! Bűneim minden egyéb gyümölcsét szórjad reám, amint akaratod tartja: szívesen elviselem, csak egyet ne tégy, kérlek, ne írd a homlokára azoknak, kik tehetséggel nem bírnak „*költő váljék belőled!*“⁴⁶⁰

⁴⁵³ A Siddsin voltaképen a pokolnak egy helye s így értendő, hogy róla neveztetik az a *könyv* is, amely a bűnösök tetteit tartalmazza.

⁴⁵⁴ Az Illijün szószerint azt jelenti: „Magas helyek“ és a hívők paradicsomi magas helyeit jelöli s épúgy átvitetik a jók cselekedeteit tartalmazó *könyv* jelölésére is, mint társa a Siddsin.

⁴⁵⁵ L. IV. sura 152. v., XIII. sura I. v., XXXIV. sura 3. v., LXXXIV. sura 7–12. vers.

⁴⁵⁶ V. ö. *Hastings*: Encyclopaedia of religion and ethics. Vol. V. 1912. 794. l. (Fate) (muslim) címszó alatt.

⁴⁵⁷ II. sura 17. v., VII. sura 178. v., XXXII. sura 13. v., XXXV. sura 9. v., e helyeken azonban bibliai reminiscenciák csendülnek meg.

⁴⁵⁸ L. A buddhismus hatása az izlámra. Budapest. 1903. (=Előadások *Kőrösi Csoma Sándor* emlékezetére. II. szám. Kiadja a Magy. Tud. Akadémia) c. tanulmányát.

⁴⁵⁹ *Goldziher* i. m. 12. l.

⁴⁶⁰ U. a.: U. o. 12. l. Az ind fatalismus adatait összegyűjtötte *M. Winternitz*: Das Schicksal im Glauben und Denken der Inder. (=Münchener Allgemeine Zeitung. 1902, 102—103. számainak a mellékletén.)

Láthatjuk tehát, hogy az izlám sorsmeghatározás tana is mily bővüléseken ment keresztül és mennyi idegen elemet vett föl magába, míg elérte végső kialakulási formáját, de viszont az is tény, hogy ha a csuvasz „isten írásá”-hoz a *Mészáros* közölte magyarázat helytálló, e csuvasz tannak immáron a jelzett bővülésekkel gazdagodott mohamedán felfogás képezi az alapját.

Érdeemes volna végigvizsgálni a sorsmeghatározásról szóló képzeteket mindazon népek vallásaiban, amelyek az ural-altai népekkel valaha és valamiképen érintkezésbe juthattak, mint az indek,⁴⁶¹ a perzsák,⁴⁶² a chinaiak⁴⁶³ vallásában, csak azért, hogy még inkább kitűnjék az őseredeti állapotot egyedül képviselő ugor vonatkozó képzeteknek mindeniktől a függetlensége és a sumir felfogással való szétszakíthatatlan egyezése, de e különben nagyon hálás kitérésre itt — sajnos — már nem vállalkozhatunk.

Még csak egyetlenegy kérdést kell röviden megértenünk, hogy mimódon lehetséges, hogy a sorsmeghatározásnak a sumirban és az ugor népeknél jelenlévő formája ilyen, az összefüggést sejtető alakban a többi ural-altai népnél nem fordul elő? A kérdésre többféle magyarázat adható. Nem lehetetlen, hogy egyik-másik ural-altai (főképp altai) népnél a vallásos életfejlődésről szóló hiányos képzetekink szolgáltatják e képzet ismeretlenségének az okát, azt sem tarthatjuk kizártnak, hogy az izlámra áttért török törzseknél s épen a csuvaszoknál is az idevonatkozó mohamedán képzetek a meglévő eredeti képzetanyagra rakodtak rá s azt öltöztették más köntösbe, sőt még az is lehetséges, hogy e hitképzet a nagy többség vallásából kivezett, csak azt tarthatjuk valószínűnek, hogy eredetileg az egész nyelvcsaládnak közös szellemi sajátja volt, mert elengedhetetlen kiegészítő részét képezte az amannál észlelhető *közös égkultusz*nak.

A sumirban, mint már előbb láttuk, az égisten mellett igen korán megjelenik a *föld megszemélyesítő istene*s a lényegükre nézve egyező istenszemélyek sorában a *föld istene* az a második istenszemély, kinek egyetemessége, egyező tulajdonságai és azonos szerepköre föltalálható az egész ural-altai nyelvcsaládban. Mivel azonban az egyes ural-altai népek a szétválás után különböző helyekre kerültek, ahol a föld jelentősége, termő ereje, minőségi karaktere különbözőképpen érvényesült, egészen természetes, hogy ennek megfelelően változott és alakult a földisten jelentősége és tisztelete is. Pl. a finn népeknél mai tartózkodási helyükön a kedvezőtlen talaj és klimatikus viszonyok következtében másodrendűvé vált a földkultusz⁴⁶⁴ s helyét a víz és erdő szellemei foglalták el. De — és ez a fontos — mindenik ural-altai népnél kimutatható a földistenének eredeti fontossága és ősi tisztelete. E helyen azért néhány szóval csak a földkultusz egyetemességére, régiségére és néhány szinte kiáltó egyező mozzanatára mutassunk rá a sumir és ural-altai mythológiában.

A sumirok vallásában az ég és föld kettőségére nemcsak abból következtethetünk, hogy a történeti feliratokban *An* mellett ott van *Enki* is,⁴⁶⁵ továbbá, hogy a varázsemlékek jórésztében a varázslás az ég és föld nevében történik⁴⁶⁶ és bizonyos mythikus szövegek némely istencsoportok genealogiáját úgy jellemzik, hogy „az *An* nemzése, a *föld* sarjadékai azok”,⁴⁶⁷ hanem mindenekfelett abból a körülményből, hogy a fennmaradt istenlisták az istenek leszármazását mindig

⁴⁶¹ V. ö. *Winternitz* i. m. és *Hastings* Encyclopaedia of religion and ethics Vol. V. 793. l., *H. Oldenberg* : Die Religion des Veda. 2. Aufl. Stuttgart und Berlin. 1917. 194. kk. 1., a *Rta* fogalomról.

⁴⁶² V. ö. *Hastings* Encyclopaedia Vol. V. 792. k. 1. *Fr. Spiegel*: Eränische Altertums-kunde. Leipzig. I—III. Bd. 1871—1878. Bd. II. 7. kk. 1.

⁴⁶³ L. *Hastings* Encyclopaedia etc. Vol. V. 783—785. l. (Fate) (Chinese) címszó alatt.

⁴⁶⁴ V. ö. *Castrén* : Vorlesungen über die finnische Mythologie. 86. k. 1.

⁴⁶⁵ *J. Hehn* : Die biblische und die babylonische Gottesidee. Leipzig. 1913. 2., 12. k. 1.

⁴⁶⁶ L. előbb a varázslásról szóló részben.

⁴⁶⁷ Pl. az *Utukku limnuti*. I. 23. (Cun. Texts XVI. 12, 1. 22—23. sor a hét gonosz démonról s a *VATH*. 258. 10—13. vers az *Anunnaki*-ről.

az *égnek* és a *földnek* az élre állításával kezdik s a mindenség kialakult rendjét az *ég* és *föld* kettősségével szemléltetik. Pl. az ősrégi viszonyokat tükröztető *Enuma eliš* eposz az I. tábla I. köv. soraiban a chaotikus lények (*Apsu*, *Tiamat*, *Lahmu*, *Lahamu*, *Mummu*) felsorolása után *Anšar* és *Kišar* nevét említi, akikben az *ég* és *föld* ősmegszemélyesítő isteneit kell látnunk. Vagy az *An*-nal (= *ilu Anum*) kezdődő K. 4340+79-7-8, 294. (Cun. Texts XXIV., I.) szöveg, mely tartalma szerint szintén egy terjedelmes istengenealogia, a 3. sorban az *AN-KI* istenneveket közli, amelyeknek *ég*, illetve *föld* jelentése felől nem lehet kétség. Ugyanez a szöveg a 6. és 7-ik sorban *An-šar-gal* és *Ki-šar-gal* nevekkel ismét arra utal, hogy a rendezett világmindenség kezdetét az *ég* és *föld* ősfogalmaiban kell keresnünk. Rendkívül jellemző és a képzetösszehasonlítás sikere szempontjából nagyfontosságú az *an* és *ki* jelentése, mely az *an*-nál magas, fentlevő, a *ki*-nél pedig alsó, alant levő értelemmel adható vissza. Az *an* magas jelentését láttuk már előbb, de megerősíti azt az *ég* jelölésére vele parallel használt *na*, *nà* (= fel-emelkedni, kiemelkedni, majd magas- és a K. 4337. Col. III. 18.-ban *ég*=*šamū*); az *enim* (alapjelentése ugyancsak magas a K. 4337. Col. III. 29.-ben=*ég*), a III. *bad* (= magas, magasnak lenni és a 38130. Col. I. 37.-ben=*ég*) és a II. a. *giš*, amely a K. 4337. sz. szöveg Col. III. 22. sora szerint szintén=*ég* (*šāmu*) jelentéssel bír s e jelentése magasrairányzott, magas alapjelentéséből vezethető le,⁴⁶⁸ de a *ki* alsó, alantlevő jelentésének a bizonyításával még adósok vagyunk. Hogy a *ki* alsót, alant levőt kell, hogy jelentsen, következtethetjük az *an*-nal ellentétes használatából, ha amaz magas, akkor ez=a nem magas, az alant fekvő és tényleg a *ki* ily irányú eredeti használatát megerősítik a szövegek, melyek számtalanszor közlik ezt az értelmét s kivált adverbialis alakjában *ki-ta*, majd mindig *šapliš* assyr-bab. egyenértékkel adják vissza, ami azt jelenti=alant.⁴⁶⁹ De ez eredeti jelentését tükrözi a *ki*-nek az alvilág jelölésére való használata is,⁴⁷⁰ ami csak úgy érthető meg, ha az alvilágnak még a rendes földnél is alantabb fekvésére gondolunk. Az *ég* és *föld* ily körülírással kifejezése is azt mutatja tehát, hogy e két őseredeti fogalom bizonyos kapcsolatban állott egymással, mint a felső és az alsó s a kettő egymást valahogyan kiegészítette.⁴⁷¹ Az *An-šar* és *Ki-šar* elnevezésekbe behelyettesítvén azért az *an* és *ki* előbbi jelentéseit, az elsőt a felső mindenség, a másodikat pedig az alsó mindenség (*šar* t. i.=az assyr-bab. *kissatu*, v. ö. Sc. 68=mindenség) értelemmel, az *an-šar-gal*-t=a felső nagy mindenség, a *ki-šar-gal*-t=az alsó nagy mindenség értelemmel adhatjuk vissza.⁴⁷²

A földisten a sumir *Enki* által reprezentált formájában hímnemű személyiség, de viszont az előbb hivatolt K. 4340+79-7-8, 294. jelzésű és *An*-nal (= *ilu Anum*) kezdődő szöveg a 3. sorban írt *AN-KI*-t=*il Anuum u Antum* assyr-bab. egyenértékkel adja vissza, ami azt jelenti, hogy a föld (*KI*)=a nőnemű *Anu*, azaz *An*-nak a felesége, tehát vele egy istenpár. Nem tudjuk ma eldönteni, hogy e speculáció mögött mennyi igazság rejlik, de még ha papi hőlcsekedésnek vesszük is a földnek az *An*-nevéből képezett nőnemű formával való visszaadását, bizonyosnak látszik annyi, hogy az *An* és *Ki* kapcsolata a sumir theologiai köztudatban benne élt és nőnemű alakban való felfogása, amire különben *Damki-na* neve is utal, régebbi, mint hímnemű elképzelése.

A földistennek még egy körülírással nevet kell itten fölemlítenünk, mely azt az assyr-bab. *bél-mâtāti* periphrastikus formában mint az országok, a lakott

⁴⁶⁸ L. minde kifejezések magyarázatát *Frd. Delitzsch* : Sumerisches Glossar. Leipzig. 1914. a megfelelő helyeken.

⁴⁶⁹ L. Ugyanaz : U. o. 120. 1.

⁴⁷⁰ U. a. : U. o. I. *kin*, *ki* 2. jelentését a 120. 1.

⁴⁷¹ V. ö. *Br. Meissner* : Babylonien und Assyrien Bd. II. 107. 1.

⁴⁷² Ugyanígy magyarázza *J. Hehn* : Die biblische und die babylonische Gottesidee. Leipzig. 1913. 19. k. 1.

földek urát jelöli. (*bêlu*=úr, *mātu*=ország, *mâtâti*=a *mātu* többszáma.)⁴⁷³ Kétségtelen, hogy a földistennek e jelölési módja sumir örökség,⁴⁷⁴ amit az is bizonyít, hogy a földistenként tisztelt *Enlil*⁴⁷⁵ már a legrégebbi tellői sumir feliratokban is viseli e nevet⁴⁷⁶ s így az assyr-bab. kifejezés egy régi sumir terminus technikusként az átvétele, mely a sumir földisten felfogásmódjára vet jellemző világosságot. A *bêl mâtâti* sumirra visszafordítva *lugal kurkurra* mellett (= az idegen országok királya, t. i. *lugal*=király, *kur* pedig=idegen ország⁴⁷⁷)=*lugal madamada*, ahol a kifejezés második része=*mada*, illetőleg annak rövidebb alakja *ma* = ország (a *mada* és assyr-bab. *mātu* megfelelőiseire, v. ö. Sc. 98.) többese, ugyanaz a szó, mint *Munkácsi B.* teljesen kompetens megállapítása szerint⁴⁷⁸ a finn *maa*, vogul *ma*=föld, mordvin *moda*=ország, föld stb., amely a finn-ugor népeknél a finn *maan emo*, a vogul *Mā ankw* stb. összetételben egyenesen a földanya jelölésére szolgál. Lehetetlen mindebben véletlenséget látni.

A föld sumir fölfogására jellemző, hogy az is époly *rétegesnek*, *rétegekből állónak* képzelte el, mint az ég, ami különben egészen természetesen tűnhetik fel azon szoros viszonynál fogva, melyben ég és föld állott egymással. A föld rétegeinek száma ugyancsak 7 (*hét*) volt, akárcsak az égé. Egy régi nippuri szöveg kifejezetten is szól a 7. földről,⁴⁷⁹ de a *hét földréteg* jelenlétére nézve még jellemzőbb az, amit idevonatkozólag a mythikus szövegekből olvasunk. Ezek közül az *Istar alászállása az alvilágba* c. mythus arról tudósít, hogy *Istar* az alvilágba való alászállásakor hét kapun keresztül jut be a halottak birodalmába, ami úgy értendő, hogy minden egyes kapu egy-egy földréteget zár el, amelyek egymás alatt rétegeződnek. És az egyes kapuknál *Istar* megfosztatik különböző ruha- és felszerelési darabjaitól, az utolsó kapunál pedig épen szeméremövétől is,⁴⁸⁰ ami azt akarja jelképezni, hogy a földrétegekbe való minél mélyebb alászállással egyre inkább távolodik a földfelületétől és közeledik oda, ahol a halottakéval egyenlő sorsban osztozni kénytelen. Egy másik mythus a *Nergal* és *Ereškigal*-ról szóló szintén úgy festi *Nergal*-nak az alvilágba való alászállásakor tett óvintézkedéseit, hogy az isten mindenik kapuban hét segítő démont állít fel, akik az *Ereškigal* elleni küzdelmében esetleges meglepetésektől vannak hivatva őt megóvni s az így felállított démonok összes száma tizennégy,⁴⁸¹ ami úgy magyarázandó, hogy a bemenetel hét kapujában helyet foglal hét s a kijövetel ellenkező irányú másik hét kapujában ismét hét démon. Tehát a föld felületéről az alvilágba való jutás hét, kapuval ellátott földrétegen keresztül történik s a feljövételnek is azonos az útja. Hogy a föld belsejében képzelt alvilágnak a föld felületéhez viszonyított eme fekvését s a hozzávezető földrétegek számát helyesen ítéljük meg, erre vonatkozólag idézzük *Jeremias* nézetét, mely hasonlóképen vélekedik:⁴⁸² „A halottak birodalmát hét fal veszi körül, ezt feltételezi ugyanis a hét kapu, melyen *Istarnak* keresztül kell hatolnia. Az égi világ hét sphaerájának földalatti megismétlődése ez, amely sphaeráknak a keleti legendában, mint láttuk, szintén hét kapu felel

⁴⁷³ L. H. Zimmern : Die Keilinschriften und das Alte Testament. 3. Auflage. Berlin. 1902. 355. l.

⁴⁷⁴ U. a. : U. o. 355. l. 2. jegyzet.

⁴⁷⁵ *Enlilnek* a sumir levegőistennek földkarakterére v. ö. A. Jeremias : Handbuch der altorientalischen Geisteskultur. Leipzig. 1913. 237. l.

⁴⁷⁶ L. *Lugalzaggisi* vázafelirat I., I. k., 3, 6. k., 3, 7. k., 3, 14. k. sor (=Frç. Thureau—Dangin : Die sumerischen und akkadischen Königsinschriften=Vorderasiatische Bibliothek. 1907. Bd. I. 152. kk. 1.) és még másutt is.

⁴⁷⁷ V. ö. szerző Az ókori keleti népek művelődéstörténete stb. c. művét. (Ref. Egyházi Könyvtár. Pápa, 1915—18. I—II. k.) I. k. 58. l.

⁴⁷⁸ Egyetemes irodalomtörténet. IV. k. 41. l. jegyzet.

⁴⁷⁹ V. ö. The Babylonian Expedition of the University of Pennsylvania. Edited by H. v. Hilprecht. Series A. Vol. XXXI. Nr. 60. II. 19. sor.

⁴⁸⁰ E mythust majdnem szószertinti szövegében közli az én Vallásos Világnézet stb. c. munkám. Kolozsvár. 1911. 146. kk. 1.

⁴⁸¹ L. A mythus szövegét legkényelmesebben *Jensen* kiadásában a Keilinschriftliche Bibliothek Bd. VI. I. Hälfte. 74. kk. 1. találhatjuk meg.

⁴⁸² Handbuch der altorientalischen Geisteskultur 67. l.

meg. A *Nergal* és *Ereškigal* c. mythusban a hét kaput talán a körfalak két oldalára megoszolva kell elképzelnünk.

A földről szóló képzetek összefoglalása rendjén kell megismertetnünk az *alvilág* berendezését is, mely fontosságánál és borzadályt keltő karakterénél fogva ugyan később a földdel szemben teljes önállóságot nyer, eleinte azonban még a föld körletéhez tartozott s így annak az ismertetése keretén belől bírálendő el. Ehelyütt azonban az alvilági birodalomnak csak az ural-altai népek alvilági képzeteivel közönséges látszó jelenségeit tesszük vizsgálódásunk tárgyává s lemondunk arról, hogy a sumir-babyloni alvilág kimerítő képét megrajzoljuk.⁴⁸³

A léleknek a halál utáni első nyugvóhelye a sumirok hite szerint a sír volt, ahol a test is nyugodott és csak később fejlődött ki egy az összes halotti lelkeket magába foglaló, összegyűjtő közös alvilági birodalom képzete. Hogy az alvilági képzetfejlődésről szóló ezen nézetünk helyes, mutatja az is, hogy a sumirban közös ideografikus írásjegye van a sírnak és az alvilágnak. Az egyszerűbb állapotból a komplikáltabb felé való ezen fejlődés azonban már igen korán, mindenestre még az ősi sumir-ural-altai együttélés idején végbemehetett, különben érthetetlenek maradnának az alvilág felfogásának közös sumir és ural-altai vonásai. E vonások először az alvilág sumir conceptusa alapján egybeállítva a következők:

1. Mint láttuk, a sumir képzelődés az alvilágot a föld *hetedik rétegében* fekvőnek képzelte, melynek kapukkal elzárt külön kijárata és bejárata van.

2. Az alvilág egy földalatti külön birodalom,⁴⁸⁴ melynek külön statutumai s ezek szerint felépített külön kormányzata van. Űrnője *Ereškigal*, kinek sumir neve elemezve = *erēš* = királynő és *ki-gal* = a nagy föld, a nagy alsó, együtt tehát = az alvilág királynője. *Ereškigal* férje *Nergal*, kit joggal azonosíthatunk a szövegekből *Irkalla* néven ismert „hatalmas rablóval”.⁴⁸⁵ A *Nergal* (= *Irkalla*) földi kultuszhelye *Kutha* épen a benne tisztelt isten alvilági karakterénél fogva gyakran az alvilág jelölésére is használtatott. Az alvilágban laknak még a következő istenszemélyek: *Namtar* a főkapuőr, kinek parancsnoksága alatt egy *Negab* nevezetű személy áll, — *Geštin-anna* (= assyr-bab. *Bêlit-cêri*) az alvilág táblairója, az életvizét őriző *Anunnaki* és mások.⁴⁸⁶

3. Az alvilág sumir karakterét kifejezik a következő jellegzetes elnevezések: *Kur-nu-gi* (= assyr-bab. *iršit la târi* = az ország, melyből visszatérés nincsen) (*kur*=ország, *nu*=nincs, *gi*=jövés, visszatérés). E név különösen jelentőséges azért, mert röviden azt fejezi ki az alvilágról, amit róla egyebünnen úgyis tudunk, hogy t. i. aki egyszer az alvilágba került, az onnan többé vissza nem jön, kivéve, ha az *An* kegye meg nem könyörül rajta s az életvizével megprecskeltetvén, vagy megítatván, újból földi élethez nem juttatja. Az alvilág egy másik neve: *ki-gal* szösz szerint = a nagy alsó, a nagy föld; egy harmadik elnevezése *ir*, vagy *er-gal* (= a semi babyloniba *irkallu* alakban átmenve) (e név a *Nergal Irkalla* = a nagy rabló, a halotti isten melléknevéből van kölcsönözve s azt jelenti, hogy a nagy harcos = *erem*, *urum*, *eru*, *ere* 2-ik jelentése = harcos). Végül utolsó elnevezéseként a *gig-una* kifejezés szerepel, mely *gig* (= éjszaka, sötétség) és *unu* (= hon, hajlék) alkotórészei jelentése szerint az éjszaka, a sötétség hajléka értelemmel bír.⁴⁸⁷

4. Az alvilág fejedelme, *Ereškigal* a saját *palotájában* él, melyről többször emlékeznek a szövegek. Így az *Ištar* alászállása az alvilágba c. mythusz 40. k.

⁴⁸³ A sumir—babyloni alvilág kimerítő rajzával foglalkoznak a köv. művek: A. *Jeremias*: Die babylonisch-assyrischen Vorstellungen vom Leben nach dem Tode. Leipzig. 1887. U. a. : Hölle und Paradies bei den Babyloniern (=Der Alte Orient. I. Jg. 3. Heft. 2. Auflage) és *Frd. Delitzsch*: Das Land ohne Heimkehr. Stuttgart. 1911., továbbá más részlet-cikkek.

⁴⁸⁴ Egyik neve (*kur-nu-gi*) *kur* elő részében épen országnak is nevezi.

⁴⁸⁵ V. ö. *Delitzsch*: Das Land ohne Heimkehr 24. l.

⁴⁸⁶ V. ö. *Meissner*: Babylonien und Assyrien. Bd. II. 34. l.

⁴⁸⁷ *Delitzsch*: Das Land ohne Heimkehr 36. k. l. felsorolja az alvilágnak sémi-babyloni elnevezéseit is, ezek azonban itt minket kevésbé érdekelnek.

soraiban *Namtar* e szavakkal fogadja a belépni akaró *Ištar* : „Lépj be úrnő, az alvilág ujongjon néked ; Kurnugea *palotája* (*êkal iršit lâ târi*) örüljön néked !“ ; ugyanott a 68-ik sorban *Namtar* a köv. utasítást nyeri úrnőjétől : „Eredj *Namtar* és zárd be őt (t. i. *Ištar*) palotámba (*ina êkalliama*) !“ A *Nergal* és *Ereškigal* c. mythuszban az I-ső szövegdarab hátsóoldalának 19. k. sorában *Namtar* e szavakkal bocsátja be *Nergal*-t az alvilágba : „Eredj be uram testvéred házába !“ Ugyanezen szöveg II.-ik darabjának 11. kk. sorai arról is tudósítanak, hogy *Ereškigal* palotájában *trónon* ül : „A palota belsejében megragadta *Nergal Ereškigal*t és hajánál fogva lehúzta *trónjáról* a földre azzal a szándékkal, hogy fejét levágja.“ Az *Ereškigal* palotáján kívül van még egy másik palota is az alvilágban, melynek neve : *êgalgina* (= a jog palotája) (*gi*=jog, *hűség*, *êgal*=palota), a név sumir képzés eredménye s újabb bizonyossága annak, hogy az alvilág concepciója lényegében sumir eredetű. E palotában az *Anunnaki* (= a földi istenek) laknak, kik szintén arany trónokon ülnek s az *An* megbízásából, mint láttuk, az *életvizét* kezelik és őrzik.⁴⁸⁸ E hajlékokon kívül más épületekről a szövegek nem emlékeznek⁴⁸⁹ s így nincs támpontunk a *Delitzsch* feltevésének a megerősítésére, hogy a sumirok az alvilágot egy beépített nagy földalatti városnak képzelték, amit nevezett tudós az *er-gal* (általa *urugal*-nak olvasva) alvilági elnevezés állítólagos (nagy város) értelméből következtet.⁴⁹⁰

5. *Ereškigal*-nak szent állata a *ló*. A parisi nagy varázspapyrus több helyen emlékezik az *Ereškigal* kancájáról,⁴⁹¹ de a fennmaradt alvilági ábrázolatokon is *Ereškigal* lovon ül, illetőleg térdel. E jelenség annál feltűnőbb, mert eddigi valószínű megállapítások szerint⁴⁹² a lónak az ismerete nem a történeti idő kezdetén bukkant fel Babylonban s amoda kívülről importált csemetének látszott, amire neve (*anšu-kurra*=a hegyvidék számarja) is utalt. Ez adatok birtokában azonban a ló használata, ismerete, sőt vallásos alkalmazása is mintha mégis korábbra volna helyezhető.

6. Az alvilágban fontos szerepet tölt be, mint láttuk, *Geštin-anna* (= assyrbab. *Bêlit-cêri*), ki *jegyzékek* alapján tartja nyilván az alvilágba érkező halottak neveit. E működésével lehetővé teszi *Ereškigal*nak az ellenőrzést és az alvilág rendjének mindenkivel való betartatását.

7. Az alvilág sumir felfogás szerint úgy szerepel, mint a *betegségek*, a szenvedést okozó *gonosz démonok* tartózkodási helye, ahonnan garázdálkodó útjukra indulnak s az élők életfolytatását minden módon megkeseríteni igyekeznek. Ezt bizonyító adataink a következők : az *Ištar alászállása az alvilágba* c. mythusz 66. kkk. sorai *Ereškigal* köv. szószerinti utasítását tartalmazzák *Namtar*-hoz : „Eredj, *Namtar* és zárd be (*Ištar*-t) palotámba ! Bocsáss el *hatvan betegséget*, hogy őt megkínózzák : szembetegséget szemekre, kézbetegséget kezeire, lábbetegséget lábaira, a belső rész betegségét belső részére, fejbetegséget fejére, betegséget mindenütt, egész testére !“ Az alvilág a halotti lelkek tartózkodási helye s mint tudjuk, a halottak lelkei igen sokszor ellenséges érzelmekkel vannak eltelve az élők iránt és megrontásukra törekszenek. A halotti lelkek két démonikus megszemélyesítője a *gidim* és az *udug* (=assyrbab. *utuk-ku*) külön is az alvilágban lakozóknak emlegettetnek⁴⁹³ s onnan támadnak fel az emberi nem megrontására. *Nergal*

⁴⁸⁸ L. *Ištar* alászállása az alvilágba c. mythusz hátsó részének 31. kk. sorai.

⁴⁸⁹ Az alvilág szemléltetésére jellemző szöveg az idézettekben kívül még a *Gilgames* eposz II. és XII. táblája is.

⁴⁹⁰ Das Land ohne Heimkehr 37. l.

⁴⁹¹ V. ö. *Zimmern* : Die Keilinschriften und das Alte Testament. 3. Aufl. 636. l. 6. j.

⁴⁹² V. ö. *Br. Meissner* : Assyrische Jagden (=Der Alte Orient XIII. Jg. Heft. — 2. Leipzig, 1911. 11. l. és *U. a.* : Assyriologische Studien (=Mitteilungen der Vorderasiat. Gesellschaft XVIII. Jg. 1913. Heft. 2.) Benne „Das Pferd in Babylonien“. I. kk. l.

⁴⁹³ L. *Gilgames* eposz XII. tábla I. oszlop 21. és III. oszlop 28. s. (= *Jensen* : Keilinschriftliche Bibliothek Bd. VI. I. Hälfte 256. k. és 263. k. l.)

(= *Irkalla*) a maga tizennégy segítő társát a róla és *Ereškigal*-ról szóló mythusz szerint az alvilág tizennégy kapujában állítja fel s e démonok fennmaradt nevei mind a legveszedelmesebb betegségek jelentéseit tartalmazzák.⁴⁹⁴ Az alvilág lakójaként ismeretes *Išum* is, kiről nemcsak neve árúlja el veszedelmes karakterét (t. i. azt jelenti, hogy „a felséges öldöklő“),⁴⁹⁵ hanem az *Ira mythusz* szövege is részletesen közli gonosz működését.⁴⁹⁶ Az alvilági *Namtar*-ról szintén tudjuk, hogy a halotti sorsnak, tehát az emberre nézve legnagyobb rossznak a megismerésénél. Végül a gonosz démonok általában mind úgy szerepelnek, mint *An*-nak a nemzése, akiket egy a földi régióhoz tartozó anyával nemzett és hozott életre. Pl. a *Labartu* démonról a róla szóló szövegek azt közlik, hogy az *An* leánya,⁴⁹⁷ a „hét démon“ származását s a földdel, illetve az alvilággal való kapcsolatát a köv. helyek erősítik meg: Az *Utukku limnuti* V. tábla, I. oszlop 23–24. sora szerint „*Anu* nemzéseként származtak“, de mégis „a föld sarjadékai ök“,⁴⁹⁸ sőt a 12–13. sor szerint éppen „az alvilág gyermekei“ (ENENENE DIMMA ARALI MEŠ). Ugyanott az V. tábla V. oszlop I. köv. versei szerint: „egy az 8 nemzésük, *Anu* nemzése által teremtettek“.⁴⁹⁹ Ugyanezen szöveg XVI. tábla 28. sora az „*Anu*, a király követei“-nek nevezi a hetet.⁵⁰⁰ Ugyanazon szöveg IV. tábla I. oszlop 2. köv. sorai megismélik: „Az *Anu* teremtéseként állottak elő, a föld gyermekeiként születtek“, majd a következő jelentős töredékeket közli róluk: 4–12. sorok: „a terhesé... a gonosz dajkájé... az alvilágban... a sírban... napnyugat kapujában...“⁵⁰¹ A hét közül az egyik démon, névszerint az *utukku limnu* (= a gonosz halotti szellem) a hasonló elnevezésű szöveg V. tábla I. oszlop 4. sorában külön is *An* nemzéseként említetik, míg a 8-ik sorban *namtar Ereškigal* sarjaként van feltüntetve.⁵⁰² A hét gonosz démonnak *Ereškigal*-lal való közelebbi kapcsolatára utal az *Utukku limnuti* V. tábla III. oszlop 9–10. sor, ahol ezt olvassuk róluk: „GUZALA DINGIR NINKIGAL AMEŠ)=*Ereškigal* trónjának a tartói ök.“⁵⁰³ E hét démon joggal lévén az egész démonvilág reprezentánsának tekinthető, ugyanazért amit róluk állítunk, áll az amarra is.

Azok után, amiket a varázslásról szóló részben a démonok betegségokozó szerepéről elmondottunk volt, itt feleslegesnek látszanék minden további részletezés, ám hogy mégis működésük formája se maradjon szemléltetés nélkül, annak jellemzésére ide iktatunk egy rövidke kis szöveget: Az *Ašakki maršūti* XI. táblája I. k. sorai így szólanak⁵⁰⁴ a híres hét garázdálkodásáról: „Az *Ašakku* az ember fejéhez közeledik, a *Namtaru* az ember torkához, a gonosz *Utukku* az ember nyakához, a gonosz *Alu* a melléhez, a gonosz *Edimmu* teste közepéhez, a gonosz *Gallu* kezéhez és a gonosz *Ilu* lábához.“

Az ég kultusza mellett mindenik ural-altai nép mythológiájában jelen van, ha mindjárt jelentősége vesztett formában is, a föld kultusza. A föld kultikus tiszteletére vonatkozó ural-altai bizonyosságokat röviden felsoroltuk már előbb a varázslási képzetek ismertetésénél, itt legfeljebb még csak arra kell rámutatnunk, hogy részletesebb kutatás az egyes törzseknél egyre újabb adalékait hozhatja napfényre a földtisztelet egykori fontosságának.⁵⁰⁵ Minket azonban ehelyütt

⁴⁹⁴ V. ö. *Delitzsch*: *Das Land ohne Heimkehr*. 45. l. 36. jegyzet.

⁴⁹⁵ V. ö. *Delitzsch*: *Das Land ohne Heimkehr*. 42. l. 34. jegyzet.

⁴⁹⁶ L. *Jensen* a Keilinschriftl. Bibl. Bd. VI. I. Hälfte 56. kk. I., főképp a II. szöveg-darab IV. oszlop 19. kk. sorok.

⁴⁹⁷ *Zeitschrift für Assyriologie* Bd. XVI. 1902. 154. k., 160. k. l.

⁴⁹⁸ V. ö. *R. C. Thompson*: *The devils and evil spirits of Babylonia*. Vol. I. 50. k. l.

⁴⁹⁹ U. a.: U. o. 50. k. l.

⁵⁰⁰ U. a.: U. o. 90. k. l.

⁵⁰¹ U. a.: U. o. 30. k. lap.

⁵⁰² U. a.: U. o. 50. k. l.

⁵⁰³ U. a.: U. o. 62. k. lap.

⁵⁰⁴ U. a.: Ugyanazon mű Vol. II. 28. k. l.

⁵⁰⁵ V. ö. egyebek között a *Hastings*-féle *Encyclopaedia of religion and ethics* megfelelő kötetének az egyes ural-altai népek vallására vonatkozó összefoglaló tudósításait.

az egyetemesnek elfogadott földtisztelet képzetsorából csak az egyező mozzanatok kiemelése foglalkoztathat.

A földnek, illetőleg földistennek két sumir elnevezése részben tartalmilag, részben a kifejezés azonossága formájában visszatér a finn-ugorok földkultuszában. Ezek egyike az, amelyik a földet az éggel szemben *alsónak*, *alantfejkőnek* nevezi.

A vogul mythologia *Numi Tārēm* elnevezése, mint láttuk, azt jelenti, hogy a felső *Tarem*, a felső ég, a felső világmindenség, vele szemben áll *Joli-Tārēm*, amelynek az értelme: az alsó *Tarem*, az alsó világmindenség. *Munkácsi* idevonatkozólag a köv. megállapítást teszi: „A *joli-tārēm*, KLV. *jolkè-tōrem* kifejezés (= alsó-tarem), mely a földanya nevében szerepel, az ég *numi-tārēm* (= felső-tarem) nevezete mellett a földet jelenti. Különösen a költői beszéd alkalmazza, midőn a földről az éggel kapcsolatban van szó, így mondja pl. az égből alábocsáttatik (III : 116.) s szintígy a kondai hősenek, hogy egy csodás várnak „legfelső“ gerendái *Nom-Tōrēm*hez érnek föl, míg a legalsók *Jal-Tōrēm*-ra támaszkodnak (II : 223.), másszóval, hogy az illető erősség a földtől egész az égig nyúlik. Kibővítése e kifejezésnek: *joli mā Xumin tārēm*: „alsó földbeli emberes világ“.⁵⁰⁶ Ugyanaz a kifejezőmód ez, amely a sumirban a föld jelölésénél érvényesül.

De a földnek az éggel szemben ilyenén megjelölésére idézhetünk példát a finn *Kalevalából* is, ahol a XLVII. ének 111. kkk. sorai *Väjnämöjnen* köv. mondatát tartalmazzák: „Hej, vasverő Ilmár vérem! Menjünk, lássuk, mi van vele, Okosodjunk meg felőle, Miféle tüzecke jó le, Mily különös láng világít, A legfelső égből jöve, A *legalsó földanyáig*.“ A magasságban terjeszkedő éggel szemben tehát a földanya az alsó világot képviseli.

A másik kifejezés a földnek sumir körülírásos elnevezésében (*lugal mada-mada*) előforduló *mada*=föld, ország az, amely a földistennek a finn-ugor népek-nél, mint előbb láttuk s amazzal való összefüggését kimutattuk, általános jelölésévé lesz s anya appositívóval megtoldva a finn mythológiában *maan-emo*, a vogul-osztjában pedig *Mā-ankw*-nak hangzik.

A földisten sumir eredeti nőnemű karakterének megfelelően női alakjával találkozunk a finn-ugor népek mythológiájában is. A vogul *Joli-Tārēm*, mint appositionalis (anya) jelzője is mutatja s a róla szóló mythikus szövegek is megerősítik,⁵⁰⁷ épúgy nőnemű istenség, mintahogy a többi finn népek nőnemű alakban tisztelték a föld representánsát. Különben több más népnél is előfordul a földnek nőnemű alakban való megszemélyesítése.⁵⁰⁸

Az ural-altai népek mythológiájában a föld *rétegeességére* jellemző adatok a következők:

Radloff tudósítása szerint⁵⁰⁹ az altai török-tatár népek alvilága *hét* vagy kilenc rétegből áll és ezt úgy kell értenünk, hogy a föld felszínétől az alvilág mélységéig hét vagy kilenc réteg elválasztó köz következik. *Mészáros* a csuvasz mythológiából a földalatti régiók jelenlétére nézve ezeket az adatokat idézi:⁵¹⁰ „Néhány régi eredetű szitkolozási formából az tűnik ki, hogy a föld alatt *hét régiót* különböztettek meg a csuvaszok is, mint a keleti törökök. Gyakran mondják egymásnak káromkodásból, ha megharagusznak: „*hét* föld fenekére menj!“ „*hét* kötőfék hosszát menj!“ vagy pedig „*hét* föld velejébe menj!“ Nem is képzelték mélyebben a hetedik régiót hétkötőfék hosszánál, ez volt némely vidék hite szerint a megholtak lelkeinek a tartózkodó helye.

⁵⁰⁶ Vogul népköltési gyűjtemény I. k. CCCLXXXVI. k. 1.

⁵⁰⁷ L. *Munkácsi*: Vogul népköltési gyűjtemény. I. k. CCCXC. kk. 1., hol a mythikus képzetek jó összefoglalása olvasható a szövegek közlési helyeire való pontos utalással.

⁵⁰⁸ V. ö. *Hastings*: Encyclopaedia of religion and ethics Vol. V. 1912. 127. k. 1. — („Earth, Earth-gods“ címszó alatt.)

⁵⁰⁹ Aus Sibirien. Bd. II. 3. 1.

⁵¹⁰ A csuvasz ősvallás emlékei. 58. 1.

A finn-ugor népek közül a vogulok népköltési emlékei gyakran szólnak a kerges föld *hét közéről*, pl.: „száz hajas drága fejem a kerges föld *hét közébe* tették im“⁵¹¹ „ha könyörgésünket (*Polèm*-isten) meg nem hallgatod: a kerges föld *hét közébe* nyomsz alá (= sírba viszel)“⁵¹² „kiáltásunknak a kerges föld *hét közébe*, a piszkos föld *hat közébe* hallatszik im alá zaja“⁵¹³ „az (ellenséges) hadat szent kerges földednek *hét közébe* csak úgy lecsapdosnók“⁵¹⁴ vagy „*Numi-Tarem* rendelte kerges föld“⁵¹⁵ „*hét kergű*, kerges föld“⁵¹⁶ „*hét kergű* szent föld“⁵¹⁷ Nyilvánvaló tehát ez adatok alapján, hogy a vogul felfogás a földet *hét kergű*-nek képzelte, az az *hét kéregből* összetevődöttnek gondolta, amire nézve szerintünk nem elégséges magyarázata *Munkácsi* előtt tett szoszvavidéki közlés, hogy a föld azért „*hét kerges*“, mert a felületén fű van, levél van, aztán fekete, fehér, vörös föld van“⁵¹⁸ hanem a föld hétrétegűségét a földterülettől az alvilágig terjedő mélységben kell értenünk. Erre utal a *Karjalainen* adata is a *Vasjugan* melléki osztjákok alvilágának a fekvéséről,⁵¹⁹ amely szerint „az alvilágnak *hét emelete* van, amelyek a kerges föld, a hajas föld *hét emelete* alatt“ fekszenek.

A finneknél a föld rétegeességére következtethetünk a *Kalevala* L. éneke 501. kk. sorai leírásából: „Ott az öreg *Vajnamöjnen* Elevez dörögve innen A rézből remekelt sajkán, Érből épült kis tutajkán A *legfelső földanyáig* A legalsó éghatárig“⁵²⁰ A legfelső földanya okszerűleg magyarázva nem jelenthet egyebet, mint a föld legfelső réteget.

Ural-altai mythikus felfogás szerint is a föld körletéhez tartozik a halottak nyugvóhelye: az *alvilág*. A halotti képzetek ismertetése rendjén láttuk, hogy a halottak első pihenő helye a sír volt és minden bizonnyal a sír fogalmából fejlődött ki lassanként az alvilág képzele. Azonban minden okunk megvan feltételezni, hogy a halotti lelkek alvilági közös gyülekezési helyének a képzele valamelyes formában már az ősi együttélés idején is jelen volt, mert az alvilág elképzelésében, berendezésében több olyan nagyfontosságú egyező mozzanat állapítható meg sumir és ural-altai részen, amely csak az ősi szellemi összefüggés tényéből magyarázható meg. Ez egyező mozzanatok a megfelelő sumir jelenségekkel egybevetve a következőkben foglalhatók össze:

1. Az alvilág fekvését az ural-altai népek is a föld *hetedik* rétege alatt képzeltek el. Sőt, mint az előbb közölt adatok tanúsítják, még magát az alvilágot is hét emeletből állónak gondolták, ha ugyan a két kifejezési forma nem egy és ugyanazon dologra vonatkozik.

2. Az altai népek hitfelfogása szerint is az alvilág a gonosz fejedelem és segítőtársai tartózkodási helye. Az égisten birodalmával szemben egy különálló birodalom, hova a halottak lelkei gyülekeznek össze. A gonosz szellemek feje s egyúttal az alvilágnak is az ura *Erlik-kan*, kinek neve nagy hasonlatosságot árul el az *Ereškigal* férjeként szereplő *Nergal*=*Irgal* (*Ergal*) nevezetéhez s működése lényegére nézve csakugyan egyezik is azzal. Hogy a két név között fennállhat-e valóban valamelyes összefüggés, azt én nem tudom eldönteni, de mindenestre feltűnő az alkotórészeknek erős összecsengése és az *Irgal* (*Irkalla*) név jelentésének (= nagy harcos) az *Erlik* működésére való nagyszerű ráillése. *Erlik* főnöksége alá tartoznak a *Tümängi Tus* nevezetű szellemek, amelyek alakatlan koboldokból, hattyúból, *Aina*-k, *Körmössök*, *Etkarák* és *Jaman Üsüt*-ből állanak.⁵²¹

⁵¹¹ *Munkácsi*: Vogul népköltési gyűjtemény. IV. 121. 1.

⁵¹² U. a.: U. o.: II. 411. 1.

⁵¹³ U. a.: U. o.: II. 30. 1.

⁵¹⁴ U. a.: U. o.: II. 133. 1.

⁵¹⁵ U. a.: U. o.: I. 128. 1.

⁵¹⁶ U. a.: U. o.: II. 141. 1.

⁵¹⁷ U. a.: U. o.: II. 145. 1.

⁵¹⁸ U. a.: U. o.: I. CCCLXXXIX. 1.

⁵¹⁹ Die Religion der Jugra—Völker. Bd. II. 334. 1. 2. jegyzet.

⁵²⁰ Az idézet *Vikár* *Kalevala* fordításának megfelelő helyéről van véve.

⁵²¹ L. W. Radloff: Aus Sibirien. Bd. II. 9. k. 1.

Az ugor népeknél az alvilági fejedelem neve $\chi ul'$ -*ater*, kiről a vogul népköltési emlékek részletesen tudósítanak.⁵²² A név előrészét (χul) *Paasonen* és *Setälä* a *kul*, *ku'* s a velük összefüggő finn *koljo*, az eszt *kol'* *l'*, a votják *kil*, a syrjén *ku'* (= betegség), (a csuvaszban is van egy *k'le* nevezetű rosszszellem) és a magyar *hagy-máz*-ból magyarázzák,⁵²³ (az *ater* egyszerűen urat jelent) s e magyarázathoz hozzájárul *Munkácsi*⁵²⁴ és *Karjalainen*⁵²⁵ is s így végeredményben igazat adhatunk *Setälä*-nek, hogy a $\chi ul'$ -*ater* nevében egy olyan ősrégi finn-ugor szellemi lény neve jelenik meg előttünk, kinek kultusza a halotti kultusszal kapcsolódik. Talán nem tarthatjuk minden jelentőség nélkül valónak, hogy a sumirban a *gul*, *hul* gyök a $\chi ul'$ -*ater* nevéhez hasonlóan a gonosznak, a megsemmisítésnek, az ellenséges fogalmának a visszaadására szolgál s hogy ebbeli jelentésében egyik magyarázó szövegben (Ass. 2559. II. oszlop 43. sorában⁵²⁶) éppen a *gal-lä* démonnal egyenlősítették. És talán azt sem hagyhatjuk teljesen figyelmen kívül, hogy $\chi ul'$ -*ater*, mint az alvilág fejedelme $\chi ul'$ -*najer*-nek (= Xul-király) és éppen *Jal-najer*-nek = al(világi) királynak is nevezetik, amely elnevezés, mintha csak szószerinti fordítása volna a sumir *Ereskigal*-nak. Az alvilági démonoknak végtelen serege áll a $\chi ul'$ -*ater* szolgálatában, így a *ku'*, a *mēkw*, az *u'ti*, továbbá a halál előfutárja: a kóristenség *tērēn* — χul vagy a χin . E szörnyek hivatására és karakterére majd mindjárt rá fogunk mutatni.

3. Az alvilág különböző elnevezései közül a következők emlékeztetnek annak sumir jelölési módjaira: A voguloknál az alvilág egyik neve: *jolkē mō*, *jēlēx mā*, *jalō mā*, *jalōχ mā* = alsó föld, alsó világ.⁵²⁷ Ugyanezt a gondolatot fejezi ki a finn *Manala*, mely *Castrén* illetékes magyarázata szerint *maan ala* (= a föld alatt levő) alkotórészekből van összetéve s ha mindjárt az újabb idők fictiója is,⁵²⁸ lényege szerint lehet ősrégi tradíció megőrizője. Az alvilág sötétség birodalma karakterét bőségesen kifejezik a róla szóló leírások,⁵²⁹ ha névben e körülmény nem is jut szemléltető kifejezésre. Végül az alvilág az ural-altai népek közfelfogása szerint is úgy szerepelhet, mint egy olyan ország, ahonnan a halottak számára nincs visszatérés s e szabály alól csak arra nézve volt és lehetett kivétel, akit az égisten kegye az életvizével megelevenítvén, onnan visszatérésre érdemesített.⁵³⁰

4. Az ural-altai népek hite szerint is az alvilág fejedelme saját birodalmában külön *palotában* él. Pl. *Erlík kan* az alvilág ötödik, vagy kilencedik rétegében,⁵³¹ bizonyos tatár képzeleti mód szerint pedig a hetedik földalatti rétegben tartózkodik.⁵³² Fekete *trónon* ül s úgy kormányozza birodalmát. Alvilági palotákról, szobákról bővebb értesülést nyerhetünk azokból a közlésekből, amelyeket a jenísszei kormányzóságban élő tatárok meséiből *Castrén* gyűjtött össze.⁵³³ A vogul mythológiában $\chi ul'$ -*ater* *aranyos házban* lakik alvilági birodalmában, sőt a személye körül kialakult mythoszkör még alvilági városalapításáról is közöl adatokat.⁵³⁴ *Karjalainen* egy, a földanyának bemutatott áldozat leírása közben a következő érdekes részleteket vetíti idevonatkozólag elénk:⁵³⁵ A fősámán rálép a földanyához vezető útra. Hét földalatti emeleten kell keresztül hatolnia,

⁵²² V. ö. *Munkácsi*: Vogul népköltési gyűjtemény. I. k. CCCXCVIII. kk. 1.

⁵²³ *Karjalainen*: Die Religion der Jugra—Völker. Bd. II. 349. 1.

⁵²⁴ L. Vogul népköltési gyűjtemény. I. k. CCCXCVIII. 1. és U. a.: Árja és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben. I. k. Budapest. 1901. 317. k. 1.

⁵²⁵ Die Religion der Jugra—Völker. Bd. II. 349. 1.

⁵²⁶ V. ö. *Delitzsch*: Sumerisches Glossar I. *Jul* alatt 216. 1.

⁵²⁷ L. Vogul népköltési gyűjtemény. I. k. CCXVI. k. 1.

⁵²⁸ Vorlesungen über die finnische Mythologie. 128. 1.

⁵²⁹ A tatárok alvilági képzeletére v. ö. U. a.: u. o. 147. 1.; a finnekére a Kalevala XIV—

XVI. énekeit.

⁵³⁰ L. az életvize képzeténél közölt adatokat 1

⁵³¹ *W. Radloff*: Aus Sibirien. Bd. II. 10. 1.

⁵³² L. Die Religion der Jugra—Völker Bd. II. 320. 1., 334. 1. 2. jegyzet.

⁵³³ Vorlesungen über die finnische Mythologie 147. kk. 1.

⁵³⁴ Vogul népköltési gyűjtemény. I. k. CCCXCIX. 1.

⁵³⁵ Die Religion der Jugra—Völker. Bd. II. 320. 1.

amelyeknek mindenikében a földanya egy *karevele* (= öre) lakik. Végül is megérkezik az utolsó emeletbe, a földanya *hélkapus lakásához*.⁵³⁶ Egészen nyilvánvaló, hogy a földanya itt az alvilág urát helyettesíti, vagy legalább is, hogy berendezése és lakozása az alvilág utánképzése. Alvilági lakásról szó van a finn mythológiában is, nevezetesen a *Kalevala* XVI. ének *Väjnämöjnen* tuonelai (alvilági) útjáról szólván, többször emlékezik „az alvilág háza táji-, *Manala* örök tanyáiról.”

5. A török-tatár alvilági fejedelemről tudjuk, hogy *Ereškigal*-hoz hasonlóan szintén *jekete lovon* ül.⁵³⁶ Lehetetlen ez egyező lényben pusztá véletlent látni.

6. A vogulok alvilágában *zul'-ater jegyzékek* alapján fogadja be országába a halottakat s ebbeli eljárása teljesen azonos a sumir *Gestlin-anna* (= *Bêlit-cêri*) megfelelő szerepével.

7. Az ural-altai népek is úgy hiszik, hogy az alvilág a betegségokozó démonok tartózkodási helye. Az altai törökök pl. minden gonosz szellemet egyenesen az alvilágba telepítenek. Nemcsak a *Radloff* általánosságban mozgó adatai⁵³⁷, a *Castrén* meseközleményének részletei,⁵³⁸ hanem más autentikus közlemények⁵³⁹ is megerősítik ezt. Szemléltetőbb azonban a kép, melyet az alvilági rossz szellemeknek a garázdálkodásáról a finn-ugor népek idevonatkozó hitképzeteiből nyerünk. Pl. a *ku'*, *k'ul'*, *k'ol'* stb. nevezetű lények a vogul-osztják mythológiában ugyanazt a szerepet töltik be, mint más népeknél az ördög, vagy a sátán. „Ők alkotják — mondja *Munkácsi*⁵⁴⁰ — a rossz és romlás ősi kútfejenek, a harmadik világistenség rangjában álló” Alvilágfejedelmének „(*zul'-ater*-nek) a hadseregét s szolgánépét, kik egyenként s csoportjaikban minden ártalomra képesek s különösen az embernek engesztelhetetlen örök ellenségei.” Vagy a *Teren-zul'*-nak, *zin'*-nek nevezett pusztító korszellemről a vogul hőségekből és istenidéző igékben előforduló kifejezések szintén egy „*embert pusztító, rémséges alvilági lény*” személyesítő jelzéseinek mutatkoznak.⁵⁴¹ Joggal mondhatja épen ezért az ugor alvilági képzetek eredetiségében bizonyos mértékig kételkedő *Karjalainen*⁵⁴² is, hogy „*zul'-ater*, mint az alvilág ura küldi a betegségeket és dögvészeket s így az alvilág a betegségek hazája”. A többi finn népnek az ugor *zul'* gyökkel azonos kifejezéssora azonos felfogásra utal a betegségek eredetét illetőleg. Emlékeznünk kell továbbá még arra is, hogy az alvilágban tartózkodó halotti lelkek is ártó szándékkal közeledhettek az élőkhez s így e ponton is egyezés állapítható meg a sumir és ural-altai alvilági hitfelfogás között.

Minde felsorolt bizonyítékokkal azonban korántsem azt akarjuk mondani, hogy az ural-altai népek alvilági képzetei vonásról-vonásra egyeznek a tőlük több évezredes időhatár által elválasztott sumir alvilági képzetekkel. Ellenkezőleg, egy olyan képzetsoporthal, mint az alvilági, mely az emberek fantáziáját a legerősebben szokta foglalkoztatni, egészen természetesnek tarthatjuk, hogy az ősi közös képzetektől sok tekintetben messzemenő elhajlásokat mutat fel a későbbi fejlődés és idegen hatások is érvényesülhetnek annak irányításában. És csakugyan majd mindenik ural-altai népnél találkozunk az alvilágra vonatkozó képzetsorban idegen hatásokkal. Pl. a török-tatár népeknél az alvilág rétegeinek egyik versió szerint *kilences száma* alighanem ind-buddhista hatás, amennyiben ott játszik szerepet a világrétegek felsorolásánál a kilenc, illetőleg tízes szám,⁵⁴³ vagy *Erlík*-nek az átváltozási története (t. i. *Erlík* a *Tengere Kaira Kan* (= az égistene) által teremtett első ember volt, ki engedetlennek bizonyult az úrral szemben s azért nevezetett *Erlík*-nek, a gonosz szellemek fejedelmének), félreis-

⁵³⁶ v. *Orelli*: Allgemeine Religionsgeschichte Bd. I. 94. 1.

⁵³⁷ Aus Sibirien. Bd. II. 9. k. 1.

⁵³⁸ Vorlesungen über die finnische Mythologie 147. kk. 1.

⁵³⁹ L. pl. *E. Th. Katanoff* a Keleti Szemle I. évf. 1900. 113. 1.

⁵⁴⁰ Vogul népköltési gyűjtemény. II. k. 0281. 1.

⁵⁴¹ U. a.: u. o. 0297. 1.

⁵⁴² Die Religion der Jugra—Völker. Bd. II. 320., 339. 1.

⁵⁴³ V. ö. *Hastings*: Encyclopaedia of religion and ethics. Vol. IV. 155. k. 1.

merhetetlenül bibliai színezetű (= *Ádám* bűnbeesése)⁵⁴⁴ és még más vonások is idegen befolyásra mutatnak.⁵⁴⁵ Az ugorok hitvilága az alvilági képzetekre való vonatkozásában szintén nem mentes minden idegen hatástól, pl. *Patkanoff*⁵⁴⁶ és utána *Munkácsi*⁵⁴⁷ is a vogul-osztják *Xih*, *Xeina*-t, melyet *E. Th. Kalanoff*⁵⁴⁸ a minussinsi kerület jenísszi kormányzóságában élő altai törzseknél is *Aina* alakban föltalált, az Avestában szereplő *Haena* (= a gonoszok serege), ósperzsa *haina*, középperzsa, *hen* = u. a. sanskrit *séna* = sereg gyökkel azonosítja s ha *Karjalainen* elutasítólag viselkedik is e feltevessel szemben,⁵⁴⁹ legalább a valószínűsége mégsem vitatható el, annál kevésbé, mert az ugor *mēnkw* nevezetű szellemek, kikkel az alvilág fejedelme szintén rendelkezik s kiknek neve más rokon nyelvekben nem fordul elő, szintén parsi kölcsönvételre utalnak a *mēnūk* (=szellem) névformájából.⁵⁵⁰ Emlékeztünk továbbá arra is, hogy mint az égrétegek ismertetésénél láttuk, az izlám is az alvilágot a maga hét rétegével a hetedik földben levőnek képzelte el,⁵⁵¹ s így e ponton az ugor képzeteknek a mohamedán képzetekkel való érintkezése szintén nem utasítható el teljesen. *Karjalainen* nem minden alap nélkül mutat rá, hogy az északosztjakok háromrétegű alvilága a háromemeletű keresztyén ég mintázata és hogy a *Xul-ater*-ről szóló mythoszok rajza szerint nevezett az égistenhez való viszonyában bukott angyal s a személyéhez kötött alvilági bíráskodás sem eredeti ugor vonás.⁵⁵² Az sem lehetetlen továbbá amire szintén *Karjalainen* mutat rá,⁵⁵³ hogy pl. az alvilág ugor berendezésében bizonyos mértékig a földi államélet viszonyai is tükröződnek, de minde kölcsönzések nem érintik azokat az egyező képzeteket, melyekre a sumir alvilággal kapcsolatban rávilágítottunk. A finnek alvilági képzetei is telvék idegen, főképp germán hatásokkal,⁵⁵⁴ de ha még annyira fokozzuk is a kívülről vett vonások jelenlétét, sem vonhatjuk kétségbe, hogy az alvilág alapfelfogása a sumirban és az ural-altai népeknél egy és ugyanaz.

Az assyr-babyloni vallás istenei a kozmikus fogalmakként szereplő istenektől és a kisebb jelentőségű szellemek különböző csoportjaitól eltekintve, ú. n. *csillagistenek*, kik alakjukat, akaratukat, természeti tulajdonságaikat az égen látható csillagok formájában jelentik ki. Ezért szokták az assyr-babyloni vallást találó névvel röviden *csillagimádásnak* is nevezni. Nos, ha e csillagkultusz eredetét vizsgáljuk, arra a meggyőződésre jutunk, hogy lényegében ez is a sumirok szellemi öröksége s így joggal felmerül a kérdés, ha vajjon nincsenek-e a sumir és ural-altai népek között a csillagkultusz mezején is összekötő szálak, melyek csak az ősi együttélés és rokonság közösségéből magyarázhatók meg. Mielőtt a második kérdésre felelnünk, lássuk, hogy a csillagistenek kiemelése és imádása csakugyan a sumirok vallásos reflexiójának az eredménye-e. Erre nézve a sok közül legyen elég talán csak a teljesen illetékes *Br. Meissner* véleményét idéznünk;⁵⁵⁵ ki a babyloni

⁵⁴⁴ L. v. *Orelli* : Allgemeine Religionsgeschichte. Bd. I. 93. 1.

⁵⁴⁵ *Vámbéry Á.* : A török faj ethn. és ethnogr. tekintetben. Budapest. 1885. 146. k. 1.

⁵⁴⁶ *Die Irtysch—Ostjaken*. I. 103. 1.

⁵⁴⁷ *Keleti Szemle*. I. évf. 1900. 158. k. 1.

⁵⁴⁸ U. o. I. évf. 1900. 113. 1.

⁵⁴⁹ L. *Die Religion der Jugra—Völker*. Bd. II. 352. 1. Szerinte a szó autochton eredetű s a név viselője egy jelentéktelen betegségdémon. Előbbi nézetével szemben török eredetűnek minősíti a *Xin* szót *Munkácsi* is. *Vogul népköltési gyűjtemény*. II. k. 1910. 0304. 1.

⁵⁵⁰ I. *Vogul népköltési gyűjtemény*. II. : 0271. 1.

⁵⁵¹ V. ö. az égképzetek ismertetésénél!

⁵⁵² L. *Karjalainen* : *Die Religion der Jugra—Völker*. Bd. II. 331. 1.

⁵⁵³ U. a. : U. o. Bd. II. 339. 1.

⁵⁵⁴ Pl. a finn alvilág *Tuonela* neve is, mint *Castrén* (*Vorlesungen über die finnische Mythologie* 128. l.) megállapította, a német *Tod* (görög *θάνατος*-szal) egyazon indogermán gyök stb.

⁵⁵⁵ *Babylonien und Assyrien*. Bd. II. 3. l. U. o. egy másik nyilatkozatában : „Geändert wurden höchstens die Namen, aber die Wirksamkeit des sumerischen *Enzu und Babbar* ist wohl ganz dieselbe wie die des semitischen *Sin und Samasch*“.

kultúra eredményeit összefoglaló munkájában így szól a kérdéstről: „Speziell scheint die Ausbildung der babylonischen Religion zur Gestirnsreligion, die sich sowohl in den Figuren der meisten Götter als in der Lehre vom Weltbilde dokumentiert, auch bereits von den Sumerern vorgenommen zu sein.“ De még ez elsőrangú szaktekintély által garantált véleménynél is többet mond a csillagkultusz lényegében sumir eredetére nézve az a tény, hogy a csillagistenek eredeti nevei mind sumir nevek⁵⁵⁶ s sémi babyloni elnevezéseik vagy ezeknek a fordításai, vagy későbbi fejlődmények.

Kétségbevonhatatlan bizonyítékokkal rendelkezünk arra nézve, hogy e csillagkultusznak bizonyos kezdeti formája közös volt a sumiroknál és a velük rokon ural-altai népeknél. E bizonyítékaink mindenekfölött a *hold és napkultusz ősi formájára* vonatkoznak. A közösség foka különböző ugyan az altai és finnugor ágánál, de mindkettőnél jelen van.

Az ural-altai népek primitív kulturfejlődésére tekintettel valószínűnek tarthatjuk, hogy az égen látható csillagképek közül először a *hold* ragadta meg képzeletüket, aminthogy a pásztorkodással foglalkozó s meleg klíma alatt lakó népeknél általában a hold világító fénye, időhatározó jellege szokta a figyelmet magára irányítani s a vallásos szemlélődést kihívni. A nomád pásztorkodásból az állandó nappali foglalkozásra való áttérés állítja aztán előtérbe a hold fölött a napot s emeli ki ez utóbbinak sokszorosán észlelhető kiváló hatásait. Ugyanez lehetett a helyzet a sumiroknál és az ural-altai népeknél is. Vizsgáljuk meg azért itt először a holdkultusz sumir-ural-altai egyező vonásait!

A hold sumir neve *En-zu*, mely annyit jelenthet, mint az idő (=en) tudója (=zu), esetleg, mint a tudás (=zu) ura (=en).⁵⁵⁷ A hold időhatározó jellegére tekintettel valószínűbb az első magyarázat. Ez *En-zu* régi kiejtési és írásos alakja *Zu-en* volt s minden bizonnyal ebből alakult ki az istenségnek sémi babyloni *Sîn* neve.⁵⁵⁸ A holdistennek az *Enzu* mellett egy másik nevét, melyet általában a sémi babyloni *Nannar* alakkal szoktak visszaadni, minden valószínűség szerint *Ur*-nak kell olvasnunk.⁵⁵⁹ Egy harmadik neve azt jelenti: „akit senki sem tud megfejteni“⁵⁶⁰ s végül egy utolsó neve a II. R. 57., 59. szerint *ai, dingir Ai*-nak hangzik. Sajnos, ez utolsó elnevezés igen késői eredetű szövegben maradt fenn s így nem állapíthatjuk meg a korai időkben való használata mértékét. Nehézséget látszik okozni az is, hogy egy másik szövegben⁵⁶¹ *Ai, Aia* olyan vonásokkal rendelkezik, amelyekből inkább *Venusz*-csillag jellegére következtethetünk. Bizonyos azonban annyi, hogy az említett *Rawlinsoni* szövegben a holddal azonosítatik és hogy a *sippari* (. . . Felső-babyloni város, a napkultusz egyik főhelye) kultuszcentrumban mint a napisten menyasszonya figurál, tehát ha hold jellege megáll, akkor a holdisten nőnemű formáját szemlélhetjük benne. A holdistennek nagyon kifejlett és messze elható kultuszából itt minket röviden még csak időmeghatározó szerepe érdekel s erről kell jelentősége kidomborítása céljából néhány szót ejtenünk.

A hold időhatározó szerepét talán a legszemléltetőbben kifejezi az *Enuma eliš* eposz az V. tábla 13–22. soraiban eképen: „A holdat fényleni engedé (t. i. *Marduk*, a világteremtő), reabízván az éjszakát, — mint éjeli ékességet, hogy az időt határozza meg, neki adományozá havonként örökké a dicsőséges koronát“. A hónap elején kelj föl az ország fölött, szarvakkal ragyogj, meghatározván hat napot, a hetedik napon vidd tovább koronádat, a hónap közepén hasonlíts on egyik feled a másikhoz! Ha aztán a nap az égi fundamentumon téged utólér, hagyd fogyni a korongot, visszaformálván azt! A huszonnyolcadik napon közeledj a nap útjához! De a hónap végén állj a nappal egyenlően és tűnj el!“ E

⁵⁵⁶ V. ö. *Utu, Babbar, Enzu, Ninib, Amarud* stb. neveket!

⁵⁵⁷ L. *Delitzsch*: Sumerisches Glossar. 35. l. III. *en* idő; u. o. 34. l. *en B.* = ur.

⁵⁵⁸ V. ö. *Et. Combe*: Histoire du culte de Sin en Babydonie et en Assyrie. Paris.

1908. c. m. von. fejtégetéseit.

⁵⁵⁹ V. ö. *Zimmern*: Die Keilinschriften und das Alte Testament. 3. Aufl. 362. l.

⁵⁶⁰ V. ö. *Vorderasiatische Bibliothek*. Bd. I. 74. l.

⁵⁶¹ *Zimmern*: KAT. 368. l. 3. jegyzet és 432. l. 3. jegyzet.

szövegből világosan kitetszik a holdnak időhatározó karaktere, amelyre *En-zu* neve is utal.⁵⁶² Érdekes, hogy a holdnak ez az időmérő jellege Babylonon kívül az ótestamentumban,⁵⁶³ sőt a Koránban⁵⁶⁴ is jelen van. Nem nehéz megfejtetni, hogy honnan eredhet az. Nevezetesen már a régi primitív emberek is megfigyelték, hogy a hold négy phasisa (újhold, telő hold, holdtölte és fogyó hold) összesen $29\frac{1}{2}$ napot tesz ki, egy-egy phasisra tehát $7\frac{3}{4}$ nap esik. Mivel pedig az időszámításnál a törtnapok szerepet nem játszhatnak, maradt egy-egy hold-phasisra hét egész nap. Így alakul ki a hold változatok alapján egy huszonnyolc napos hónap és így kerekedik ki egy hét napos alapidőszak. S általában így jut a hét, mint isteni eredetű szám a vallási és társadalmi életben döntő jelentőséghez. A tudósoknak egy tekintélyes csoportja, kivált az astral-mythologiai világnézet hívei⁵⁶⁵ megkísérelték a hetes szám eredetét a planeták babyloni kultikus jelentőségére és ismeretére visszavezetni, e nézetnek azonban leküzdhetetlen nehézségei vannak. Mindenekelőtt az a tény, hogy a planeták kultusza Babylonban csak igen késői időben merül fel s akkor sem áll a vallásos élet központjában, majd még inkább az a körülmény, hogy a hetes szám hangsúlyozása és szent számmá avatása már a legrégebbi sumir korban megtörténik,⁵⁶⁶ amikor planeta-kultusról még semmilyen formában nem lehet szó, tehát nyilvánvalóan más eredettel kell bírnia. És mivel a sumiroktól átvett istenpantheon Babylonban túlnyomólag solaris karakterrel bír,⁵⁶⁷ a naprendszer jellemző hatos (6.) szám pedig a babyloni műveltség egész mezején számtalan nyilvánulási formában jelen van, egészen természetes, hogy viszont a hetes (7.) szám a nap mellett eleitől fogva tisztelt másik nagy égitestnek, a holdnak a működésére vezetendő és vezethető egyedül vissza. Ez magyarázza meg most már a hetes szám kiváló jelentőségét s annak úgy a vallásban, mint a szellemi élet minden más mezején kiváló és őszeregettel történt alkalmazását. A hetes szám szent számmá lesz s mint ilyen a sumir, majd az ennek nyomába lépő babylon-assyr kulturában a következő formában nyer kifejezést :

Sumir használatát megerősítik *Gudea* patesi történeti feliratai: Így a G. szobor I. oszlop 14. kk. sorai⁵⁶⁸ említik a *Gudea* által emelt E-PA-t, melyet rendezen „a magasság házá”-nak szoktak fordítani, ennek a tornya a 13. sorban a *hét ub* (= *tubuqâti*) házának nevezetik. És mivel a hét *tubuqâti* a világot jelenti, ennél fogva az E-PA az a ház, mely a világot uralja. A *Gudea* B. szobor VII. oszlop 30. kk. sorai szerint a patesi (= papkirály) az *Eninnu* templom befejezése után egy hét napig tartó örömmünnepet rendez.⁵⁶⁹ Különös előszeretettel kultiválja *Gudea* a hétszeres áldozatokat, melyek az istenek előtt igen kedvesek. Pl. a G. szobor felirat III. oszlop 7. köv. sorai a *Bau* istennő tiszteletére bemutatott áldozatok felsorolásában, mint *Hehn* kimutatja,⁵⁷⁰ éppen 15-ször használják a hetes számot. Az is jelentős adat a hétnek már a *Gudea* korában a bevégeztség, a tökély, a szentség állapota kifejezésére történt használata mellett, hogy a nagy fejedelem B. szobor felirata V. oszlop 39. sorában⁵⁷¹ *Sar-gaz* nevű fegyverének hét szemet készített,

⁵⁶² Így magyarázza az *Enzu* nevet (= az idő tudója) *Hehn* is Siebenzahl und Sabbath bei den Babyloniern und im alten Testament (= Leipziger Semitistische Studien. Leipzig. 1907. II. 5.) 60. l.

⁵⁶³ L. Genesis I. 14. v. Isten a napot és a holdat לְמוֹעֲדֵיהֶם meghatározott időkké teremtette.

⁵⁶⁴ X. sura 5. vers : „*Ō* (= *Allah*) az, aki a napot világítóvá és a holdat világossággá tette. És megállóhelyeket készíte számukra, hogy ti megismerjétek az évek és időszámítások számaikat”.

⁵⁶⁵ Így *H. Winckler*, *A. Jeremias*, *Fr. Hommel* és mások különböző munkáikban.

⁵⁶⁶ V. ö. *Hehn* i. m. 45. l.

⁵⁶⁷ Pl. *Marduk*, *Nabu*, *Ninib*, *Nergal* mind napistenek.

⁵⁶⁸ V. ö. *Thureau—Dangin* : Die sumerischen und akkadischen Königsinschriften. (Vorderasiatische Bibliothek. Leipzig. 1907. Bd. I.) 84. k. lap.

⁵⁶⁹ Ugyanaz : U. o. 72. k. lap.

⁵⁷⁰ *Hehn* i. m. 45. l.

⁵⁷¹ *L. Thureau—Dangin* előbb említett szövegkiadását 68. k. l.

⁵⁷² *Hehn* i. m. 46. l.

amivel annak minden irányban való hatályosságát akarja kifejezni, amire különben a fegyver neve is utal (=mindent = ^v sar, megölő = gaz).⁵⁷²

A hetes szám használatának szinte felsorolhatatlan adattömegéből mi itt csak néhány részadálékra szorítkozunk, amelyek főként a vallásos alkalmazás tényét erősítik meg. Egyebekben utalunk *Hehn* tanulmányos és kimerítő munkájára. a) *A hét kosmikus használata* áll előttünk a köv. adatokban: A borsippai (Babylon elővárosa) templom torony neve: *E-ur-imin-an-ki* = az ég és föld *hét* emeletének háza, az uruki templomtorony II. R. 50. 20.-ban *E-gipar-imin-nek* = a *hét* fedett helyiség (emelet) házának nevezetetik. Uruk-nak a neve a CT. XVIII. 28. 15–18.-ban *ub VII., da VII; giparu VII*: amelynek kosmikus jelentése félreismerhetetlen. Emlékezzünk továbbá vissza az ég és föld, illetőleg alvilág *hét* rétegére s azonnal tisztán áll előttünk a hétnek a kosmikus fogalmak jelölése terén elsőrangú jelentősége. Nem ok nélkül egyenlősíti a british-múzeumi K. 2054. jelzetű ékíratos tábla a hetes számot a *kiššatu*-val, mely a mindenséget jelenti, tehát *hét* = a mindenség.⁵⁷³ b) *A hét mythikus használata*: Az istenek felsorolásában nagy szerepet játszik „a *hét isten*“, kik számtalanszor említetnek a szövegekben s hetes számukkal általában az egész istenvilágot felölelik. Pl. a *Šurpu* varázslási szöveg IV. tábla 39. kk. sorai a varázslás feloldozására névszerint felhíván az egyes isteneket, a hetedik ízben való feloldozást így vezetik be: „hetedszer oldja fel a *hét*, a nagy istenek, az ég és föld istenei oldják föl a varázslatot, tépjék szét az átkot!“⁵⁷⁴ A III. R. 14. I. *Šur Anum Bel Ea Sin Samas Adad Marduk Nabu Ištar* nevei után odateszi *il šibitti ilāni rabūti* = a *hét* nagy istenség. A himnusz irodalomban szó van (v. ö. a K. 9148. 5. sorában)⁵⁷⁵

a *hét* őriző istenségről így: „Adjon át titeket *Šitlamtean*nak és ő bizzon rá titeket a *hét* őrizőre!“ A *hét* isten megnevezése különösen a varázsszövegekben gyakori, ahol a gonosz démonokkal szemben a *hét* isten segítsége kéretik. De kiváltképen a *démonok* hetes száma ütközik ki lépten-nyomon a szövegekből, ami azért is fontos, mert a gonosz szellemek száma egész légió s így hetes számuknak a hangsúlyozása az egész hadat akarja jelenteni. Pl. heten vannak a gonosz széldémonok, kikről a IV. R. I. (= Cun. Texts XVI. 12. kk.) a III. oszlopon ezt írja: „A széles ég *hét* istene, a széles föld *hét* istene, *hét* rablóisten, a mindenség *hét* istene, *hét* gonosz isten, *hét* gonosz démon, a *hét* gonosz lázdémon, az égben *hét* és a földön *hét*.“, az *Ira* mythusz II. szövegdarabjának IV. oszlopa 21. köv. sorai⁵⁷⁶ a hetet a következőképen apostrofálják: „*Išum* tekintetét a *šaršar* (más olvasás szerint a *Hih*) hegyre irányozá, mialatt a *hét* a hasonlíthatatlanul erősek mögötte a port kavargák föl.“ A Cun. Texts XVI. 44/a K. 83. (jelzésű szöveg) a *hét* gonosz démon származását közli emígyen: „A *hét* nyugat hegyén született, a *hét* kelet hegyén növekedett fel; ... a *hét* nyugat hegyén ugrándozik körül, a *hét* kelet hegyén szórakozik“ stb... A Cun. Texts XVI. 19 (= *Utukku limnāti* XVI. 13. kköv. sorai)⁵⁷⁷ leírja a *hét* gonosz *utukku* démon s a leírást így kezdi: „A *hét* közül az első hatalmas déli szél., a második sárkány nyitott szájjal, a harmadik párdúc, mely könyörületet nem ismer“ stb. A Cun. Texts XVI. 14. (= *Utukku limnāti* V. tábla III. oszlop 26. kk. s.⁵⁷⁸ felsorolja a *hét* *utukku* neveit is, ú. m. *utukku limnu, alu limnu, etimmu limnu, gallu limnu, ilu limnu, rabicu limnu*. A *hét* további mythikus használata köréből idézzük a köv. adatokat: A híres *Enuma eliš* teremtési eposz *hét* táblára van írva., a *Gilgames* eposz VI. tábla 51–52. soraiban⁵⁷⁹ *Gilgames* ilyen szemrehányással illeti *Ištar*-t: „Mikor az oroszánt szeretted, a tökéletes erejűt, *hét* és ismét *hét* farkasvermet ástál részére“, ugyanott

⁵⁷³ Közölve a Cun. Texts XVIII. 29. k., v. ö. *Hehn*: Siebenzahl und Sabbat 4. l.

⁵⁷⁴ *Zimmern*: Beiträge zur Kenntnis der babylonischen Religion etc 22. k. l.

⁵⁷⁵ *L. Hehn*: Siebenzahl und Sabbat 24. l.

⁵⁷⁶ *Jensen* a Keilinschriftliche Bibliothek. Bd. VI. 66. k. l.

⁵⁷⁷ *R. C. Thompson*: The Devils and evil spirits of Babylonia. Vol. I. 88. k. l.

⁵⁷⁸ U. a.: U. o. 64. k. l.

⁵⁷⁹ V. ö. *Jensen* a Keilinschriftliche Bibliothek. Bd. VI. 170. k. l.

az 53. k. sorokban:⁵⁸⁰ „Mikor a lovat szeretted, a rettenetes lendületűt, ostort, hegyet és korbácsot rendeltél részére s elrendelted, hogy *hét* kettős óra hosszágig szaladjon“, ugyanott az V. tábla 40. sorában⁵⁸¹ a cedrushegy őrének, *Humbabának* a *Gilgames* és *Eabani*-val vívott harca idején *hét* inge van; *Utnapistim* özönvízhős hajója kifelé *hét* emeletből áll,⁵⁸² az özönvíz multával a hajó *hét* napig áll a *Nicir* hegyén.⁵⁸³ c) A *hetes* szám kultikus használata: A IV. R. 10. hátsó rész 45. köv. sor: „Én istenem, bűneim száma *hét*szere *hét*, bocsásd meg bűneimet, én istennöm, bűneim száma *hét*szere *hét*, bocsásd meg bűneimet!“ — sóhajt fel egy bűnbánati himnuszban az imádkozó. A *hét*szeres bűnnek megfelel a *hét*szeres feloldozás.⁵⁸⁴ Egy *Morgenstern* által közölt szöveg⁵⁸⁵ a skorpiószúrás gyógyszeréül az embernek a *hét*szeri vízbemerítést ajánlja, valamint hogy a hegyifűnek *hét* tisztá magvát helyezze a megszárt a szájába., a K. 2001, IV. 12. kk. sor⁵⁸⁶ egy beteg részére a következő gyógymódot írja elő: „*Hét* áldozati felszerelés *rupatu* (= valamiféle fa)-ágával érintse meg a pap a beteget *hét*szere!... Oldalait kopogtassa meg, miközben *hét*szere hajoljon jobbra és *hét*szere balra!“ A *Zimmern* közölte rituális táblákban,⁵⁸⁷ rendszeren *hét* oltárról, *hét* füstölő helyről, *hét* fáklyáról, *hét* csészéről van szó. Az *asipu* papok részére előírt rituale a kiengesztelés számaként egyenesen a *hetet* nevezi meg. A varázslást *hét*szere kell elmondani⁵⁸⁸ s az ugyanitt használatos bogok, varázseszközök száma szintén *hét*. A végtelenségig lehetne fokozni a *hetes* szám kultikus használatának adatfelsorolását, de ehelyütt még csak a *hét*nek a *hetes* napok kultikus jelentőségében tükröződő kiemelésére mutatunk rá néhány szóval!

Adataink vannak arra nézve, hogy a holdphasisek változásával összefüggő *hetes* napok már a legrégebbi sumir korban kultikus ünnepnapokként szerepeltek. Így a Gudea A. cylinder X. oszlop 17. k. sorai az újhold napján havonként bemutatandó kultikus cerimoniákról emlékeznek,⁵⁸⁹ az *uri* és *Hamurabi* dinasztia idejéből származó okmányokon pedig többször olvasunk az újhold (= *ud-sar*) és a teli hold idején bemutatandó áldozatokról.⁵⁹⁰ Alkalmi tudósítások említik a fogyó hold (= *ud-naam*=a hold pihenése), idején végzett áldozatokat is.⁵⁹¹ A *Hamurabi* idejéből datálható egyik szöveg szól a hónap elseje és 15-ike közé eső hetedik nap megünnepléséről is⁵⁹² s egy *Thureau-Dangin* által közölt szövegből hasonló adatról értesülünk.⁵⁹³ Eleddig még csak a huszonegyedik nap kultikus megünneplése nem fordul elő a régi szövegekben (— bár az *Enuma elis* eposz V. tábla 17. és köv. soraiban⁵⁹⁴ a huszonegyedik nap kiemelése is impliciten bennfoglaltatik —), azonban újabb leletektől mindennap várhatjuk a hó 21. napja megünneplésének az adatszerű megbizonyítását is. Ilyetén ismerete a legrégebbi korra nézve következik abból is, hogy az *Ud An dingir Enlil* kezdetű tudós astrologiai szöveg⁵⁹⁵ már említi, de nem mint a holdnegyed egyik napját, hanem mint szerencsétlen napot. T. i. a holdphasis napok a későbbi terminolo-

⁵⁸⁰ U. a.: U. o. 170. k. 1.

⁵⁸¹ U. a.: U. o. 162. k. 1.

⁵⁸² U. a.: U. o. 232. k. 1.

⁵⁸³ U. a.: U. o. 240. k. 1.

⁵⁸⁴ V. ö. *Hehn*: Siebenzahl und Sabbath etc. 35. l.

⁵⁸⁵ L. a. Mitteilungen der Vorderasiatischen Gesellschaft. 1905. évf. 3-ik füzet 31.

I. 2. jegyzet.

⁵⁸⁶ L. *Zimmern*: Die Keilinschriften und das Alte Testament. 3. Aufl. 621. l. 4. j.

⁵⁸⁷ L. Beiträge zur Kenntnis der babylonischen Religion (=Assyriologische Bibliothek. Bd. XII.) Leipzig. 1896.

⁵⁸⁸ Pl. a. *Maqlu* varázslási szöveg II. tábla 97. kk. s.; IV. tábla 115—121. s. és másutt is többször.

⁵⁸⁹ V. ö. *Thureau-Dangin* a Vorderasiat. Bibliothek Bd. I. 100. k. 1.

⁵⁹⁰ L. *B. Landsberger*: Der kultische Kalender der Babylonier und Assyrer. (=Leipziger Semit. Studien. VI. 1—2. füzet.) 1915. 98. l.

⁵⁹¹ U. a.: U. o. 94. l.

⁵⁹² U. a.: U. o. 98. l.

⁵⁹³ U. a.: U. o. 98. l.

⁵⁹⁴ L. *Jensen* a KB. Bd. VI. 32. k. 1.

⁵⁹⁵ *Landsberger* i. m. 99. k. 1.

giában a szerencsétlenség napjaivá lettek. A hetes számoknak ez egymásra következő kiemelésében kell keresnünk a *hét napos hétnék az alapját is, amely ime már a sumir korban ismerős és használatos volt*, ha mellette mindjárt egy ötnapos időszámítási egységnek (az ú. n. assyr-bab. *hamuštu*-nak) a nycmai is jelen vannak.⁵⁹⁶

A IV. R. 32. k.-ben közölt szöveg a 7, 21, 28. és az előző hónap 1. napjától számított 7=7-ik, azaz a hónap 19. napját bűn és haragkiengesztelési napoknak minősíti s az ország királya és előkelői részére külön rendeletekkel szabályozza e napokon tanúsítandó magatartásukat.⁵⁹⁷ E napok bűnbánati jellege is kétségtelenül a hetes számmal való kombinációjukból foly, amennyiben a hét egy kerek periodust, egy befejezett időszámítási egységet jelentvén, különösen alkalmasnak látszott a célra, hogy kiengesztelési nap legyen.⁵⁹⁸ Hogy e napok aztán összefüggenek e valamiképen a *šabbattu* elnevezéssel, mely a régi szövegek szerint a hónap tizenötödik napját, tehát a hivatalos holdtöltét szokta jelölni⁵⁹⁹ s ha vajjon alapja lehet-e ez a héber *šabbat*-nak,⁶⁰⁰ e kérdést itt, mint tárgyunkra jelentőséggel nem bíró, fel sem vetjük.

De annál nagyobb figyelemben kell részesítenünk a *hetes számnak a hatossal* való kombinálását, illetőleg váltakozását, amely azért nagyfontosságú, mert teljesen analog használatára a vogul-osztják és finn népköltési emlékekben is ráakadunk. A sumirban való alkalmazásának főbb példái a következők: Mint láttuk, az ú. n. *Utukke limnûti* nevezetű gonosz démonok heten vannak s a felsorolásokban mégis igen sokszor csak hat említettik. És hogy az eljárás még feltűnőbb legyen, többször kifejezetten megmondja a szövegíró, hogy hétről van szó s ennek dacára mégis csak hatnak a nevét sorolja föl.⁶⁰¹ *Thompson* ez eljárás egyenesen arra a feltevésre vezette, hogy a hat démon csoportját megkülönböztette a démonok hetes csoportjától.⁶⁰² De hogy helytelenül, arra viszont az *Utukke limnûti* V. tábla III. oszlop 20. k. sorai felelnek meg, ahol a köv. olvaszuk: „Hét gonosz isten, hét gonosz démon, az elnyomás hét gonosz démonja, hét az égben és hét a földön: *Utug-ğul, Ala-ğul, Gidim-ğul, Mulla-ğul, Dingir-ğul, Maškim-ğul*“.⁶⁰³ Innen világosan látszik, hogy a két csoport egy és ugyanaz, csak a hetes és hatos szám váltakozásának van valamelyes oka. A *Gilgames* eposz XI. tábla 208. sorában *Utnapištim* (= az özönvízhős) ezt mondja *Gilgames*nek: „*Hat* nap és *hét* éjjel ne aludjál!“, U. o. a VIII. tábla 29. sora szerint *Gilgames hat* nap és *hét* éjjel siratta meghalt barátját, *Eabani*.⁶⁰⁴ U. o. a XI. tábla 128. kk. sorai ezt írják az özönvízről: „*Hat* nap és *hét* éjjel dühöngött a szél, az árvíz és az orkán végigseperte az országot, mihelyt azonban a hetedik nap elérkezett, elcsendesült az orkán, az árvíz és a harciroham.“ U. o. XI. tábla 61. k. sora szerint *Utnapištim* a hajót *hat* rekeszűnek készítette s kifelé mégis *hétémeletesre* ácsolta., U. o. az I. tábla IV. oszlop 21. sor arról tudósít, hogy *Eabani hat* nap és *hét* éjjel ápolja szerelmi viszonyát a megrontására küldött hierodulával. — *Gudea* patesi az A. cylinder XXV. oszlop 24. k. soraiban ezt olvassuk: „A *kur-lal* oszlopcsarnokban lakást készített a hősnek, ki megöli a *haffejú* vadkecskét. A város előtt, dicsőségkoszorúzza helyen engedé lakozni a *hét* hőst.“⁶⁰⁵ Az *Enuma eliš* eposz V. táblája 16. k. sorait *P. Dhorme* helyesen fordítja így:⁶⁰⁶ „A szarva-

⁵⁹⁶ *Landsberger* i. m. 96. l. és *Hehn*: Siebenzahl und Sabbat etc. 113. k. l.

⁵⁹⁷ V. ö. *Hehn* i. m. 106. l. és *Thompson*: The Devils and evil spirits etc. Vol. II. XLVIII. k. l.

⁵⁹⁸ E karakterét leírja *Landsberger* i. m. 119. k. l.

⁵⁹⁹ L. CT. VI. 5, 20. b. és másutt is.

⁶⁰⁰ V. ö. ide *Hehn* i. m. 109. kk. l.

⁶⁰¹ L. a *Thompson* közölte *Utukke limnûti* XVI. tábla 210. k. és másutt.

⁶⁰² The devils and evil spirits Vol. I. XXIV. l.

⁶⁰³ U. a.: U. o. Vol. I. 64. k. l.

⁶⁰⁴ Ez idézetek utánkeresésére v. ö. *Jensen* szövegkiadását a Keilinschriftliche Bibliothek Bd. VI. (Berlin. 1900.) első felében.

⁶⁰⁵ L. *Thureau-Dangin*: Die sumerischen und akkadischen Königsinschriften. (Vorderasiatische Bibliothek. Bd. I.) 1907. 116. k. l.

⁶⁰⁶ *P. Dhorme*: Choix de textes religieux assyro—babyloniens. Paris. 1907. 60. k. l.

kat mutatni fogod (óh, hold), hogy meghatározod a *hat* napot, a *hetedik* napon ketté osztja a koronát." Mindezen helyekből, amelyek behatóbb kereséssel természetesen még jelentékenyen szaporíthatók volnának, megállapíthatjuk, hogy a hetes és hatos számok egymással való kombinálása, változtatása már az ősi sumir korban jelen van s sumir szellemi reflexió eredménye.

E jelenség okát valószínűleg a holdphasisok változásainak a megfigyeléseiben találhatjuk meg. Nevezetesen, amint az *Enuma eliš* eposz V. táblája 16. k. sorai világosan kifejezik s amint a gyakorlati megfigyelés még ma is mutatja, a növekvő hold a holdhónap első hat napján látszik gyarapodni, a hetedik nap pedig már félkört alkot, tehát a hold egyirányú gyarapodása hat nap alatt megy végbe, a hetedik pedig már a befejeződés jeléül az elváltozást mutatja. A hatos és hetes szám eszerint a holdphasisok következésénél egymással összefügg.

A hold jelentősége és tisztelete föllelhető az ural-altai népek vallási életében is. A planeta kultusznak a nappal és a holddal az élén az ural-altai népek-nél való jelenlétéről igen részletesen tudósít *Castrén*, ki idevonatkozólag a következőket írja: ⁶⁰⁷ A napot, holdat és a csillagokat egyik vagy másik formában tisztelik az összes ural-altai népek. Pl. a mongolok között található törzsek, amelyek a nép egészét uráló hivatalos buddhizmus dacára is, abban az alakban tisztelik a napot, amilyenről a középkori útleírók ⁶⁰⁸ közöltek tudósításokat. Különösen a napot részesítik nagy tiszteletben és *Castrén* maga is megfigyelte egyszer, hogy a samanok tejet önlöttek ki a levegőbe áldozatul a nap számára. A tunguzokról *Georgi* örökítette meg, ⁶⁰⁹ hogy imádják a napot (*Delatscha*, ill. *Tirganī*), a holdat (*Beqa*) és a csillagokat. A Dél-Siberiában lakó nomád tatár törzsek nap és hold kultusza abból is kitetszik, hogy e két égitestet vörös színekkel varázsdobjaikra rajzolják. A középázsiai Hiong-nu népről chinai források jegyezték föl, hogy tisztelte a napot és a holdat s a hun fejedelem reggel a napnak, estve pedig a holdnak mutatta be áldozatát. ⁶¹⁰ A napkultusz emléke fennmaradt a samojedek között is s nem lehet kétségünk felőle, hogy e népnél annak idején a hold is megfelelő tiszteletben részesült.

Több adattal rendelkezünk a finn-ugor népek csillagkultuszára nézve. Pl. a vogulokról már XVII. és XVIII. századbéli utazók is többször említik, hogy imádják a napot, holdat és csillagokat, tiszteletükre lovakat, teheneket és borjúkat áldoznak, ⁶¹¹ de még bővebb adatokat közölnek csillagimádásukról a fennmaradt vogul és osztják népköltési emlékek. S noha *Karjalainen* a népies költészet emlékeiből egybeállítható vallásos képet általában is s a természeti tárgyak (nap, hold, csillagok) különös megszemélyesítésére vonatkozólag is a képzeleti túlzás, az elbeszélő esetlegesség és általánosítás eredményének tartja, ⁶¹² a rokon népek kényszerítő bizonyítékaira s az ugor vallásos fejlődés benső természetére tekintettel nekünk semmi okunk sincsen e kép általános megbízhatóságában kételkedni. A vogulok és osztjakok a népköltési emlékek bizonyossága szerint pedig a napot, holdat és csillagokat különböző alakokban tisztelték s e tisztelelnek a köv. adatai maradtak reánk: A vogul Világügyelő férfi (*Mir-susnë-Xum*), vagy Világügyelő Aranyfejedelem: *Mir-susnë Xum Sorñi ätër*, az osztják *Pairäxtä* (*Karjalainen* átírásában: *Pairoxsë*) ⁶¹³ lényük szerint kétségtelenül napistenek, még akkor is, ha *Karjalainen*-nek ⁶¹⁴ és *Patkanov*-nak ⁶¹⁵ sikerül kimutatni,

⁶⁰⁷ Vorlesungen über die finnische Mythologie etc. 51. kk. 1.

⁶⁰⁸ Különösen *Marco Polo* velencei születésű olasz utazó a XIII. századból. V. ö. *Voyages and Travels of Marco Polo* (Cassell's National Library) London. É. n.

⁶⁰⁹ *Joh. Gottl. Georgi*: Bemerkungen einer Reise im Russischen Reich in den Jahren 1773 und 1774. St. Petersburg. 1775. Bd. I. 275. 1.

⁶¹⁰ L. *De Groot*: Die Hunnen der vorchristlichen Zeit. Berlin und Leipzig. 1921. 60. 1.

⁶¹¹ Ez útleírók megfigyeléseit részletesen méltatja a Vogul népköltési gyűjtemény. I. k. LX. kk. 1.

⁶¹² L. *Die Religion der Jugra—Völker*. Bd. I. 21. 1. és Bd. II. 189—193. és 297. k. 1.

⁶¹³ U. a.: U. o. 297. 1.

⁶¹⁴ U. a.: U. o. Bd. II. 192. k. 1., 297. k. 1.

hogy a *Pairease* név tatár eredetű kölcsönszó s hogy a vogul és az osztják alakra Krisztus, az orosz Csodatevő Miklós és Szent György szerepéből egyaránt felismerhetően jellemző vonások vitettek át. Vagy a vogul Napasszony (*Xätél-čkwä*) és leánya, a Holdöreg és leánya s a hajnalcsillagot megszemélyesítő vogul-osztják *Kallēš* istennő⁶¹⁶ szintén mind a vogul-osztják csillagimádás egykori virágzásának bizonyossága. A finn népek köréből az égitestek imádására vonatkozólag megerősítő adatokat közöl *Castrén*,⁶¹⁷ elszórtan *Krohn*⁶¹⁸ és *Munkácsi*.⁶¹⁹ De következik ez mindenekfölött abból a tényből is, hogy a finn *Kalevala* pl. egyazon nevekkel illeti a nap, hold és más égitestek materialis alakjait, mint az azokat megszemélyesítő nap, hold és csillagisteneket.

Ámde a csillagistenek kultuszának az ural-altai népeknél észlelhető ezen jelenlétéből még semmi sem következne annak a megfelelő sumir csillagkultuszsal való tényleges összefüggése javára, annál kevésbbé, mert a csillagok s kiváltképpen a hold és nap imádására számtalan nép vallásos élete szolgált példákat.⁶²⁰ Így az indogermán népek közül pl. az ural-altai törzsekkel való érintkezés szempontjából leginkább tekintetbe jöhető indo-iráni fermészetvallás is.⁶²¹ Egészen különleges indiciumoknak kell tehát az összefüggés tényét bizonyítaniok és ilyen indiciumok csakugyan jelen vannak s a holdkultuszra nézve a következőkben foglalhatók össze :

A hold köztörök neve *aj* (jakut *ij*, csuvasz *ojex*) és e név kétségtelenül a sumir *ai*, *Ai*, *Aia* pontos megfelelője.⁶²² E ponton az összefüggés oly világos és oly meggyőző, hogy bizonyítására minden szó felesleges. A török népek tehát ugyanazon néven tisztelték és nevezték a holdat, mint a holdnak egyik sumir neve.

De épily határozottan kiütözik a holdkultusz sumir-ural-altai ősi összefüggése azon tényből is, hogy a hold teljesen sumir mintára az ural-altai népeknél is *időhatározó* szereppel bír s e karakterét a hetes szám használata az időszámításban, majd az egész szellemi élet mezején igazolja.

A hold időhatározó szerepéről a török-tatár törzseknél *Vámbéry* ezt írja :⁶²³ „Amiképen a legtöbb népnél a hold időhatározóul használtatott és a hónappal azonos, azonképen történt a török-tatár *aj* (holddal) -jal is.“ A hónap első fele *jengi-aj* (= újhold), a második fele = *eski aj* (= régi hold) nevet visel s a két hófél között állott az *aj toldi* = a tele hold. A török eredetű csuvaszok is ismerik a hold időhatározó fontosságát, ami kitetszik az újhold tiszteletére rendezett ünnepi szertartásaikból s abból, hogy áldozataik bemutatása időpontjának a megválasztásánál tekintettel vannak rá.⁶²⁴ A finn-ugor népek közül a hold időhatározó fontosságára a legjellemzőbb adatokkal az ugor népköltési emlékekből rendelkezünk. Ezeket *Munkácsi* egybeállítására alapján a következőkben összegezhethetjük :⁶²⁵ Egy délvogul dal (= Vogul népköltési gyűjtemény III : 336, IV : 111, 125.) szól „a növekvő (megújuló) hold idejebeli hétről“, — a Vog. népk. gyűjt. IV : 85.-ben megtaláljuk e kifejezés paralleljét is így : „a növekvő hold idejebeli hét alatt, a fogyó hold idejebeli hét alatt“. *Reguly* vogul szógyűjteménye közli a

⁶¹⁵ Die Irtysch—Ostjaken. Teil I. 101. l.

⁶¹⁶ Vogul népk. gyűjtemény. II. k. 038. kkk.l.

⁶¹⁷ Vorlesungen über die finnische Myth. 53. l.

⁶¹⁸ A finn-ugor népek pogány istentisztelete. Budapest. 1908. passim.

⁶¹⁹ *Munkácsi* : Votják népköltészeti hagyományok. Budapest. 1887. 57. l.

⁶²⁰ L. *Troels—Lund* : Himmelsbild und Weltanschauung im Wandel der Zeiten. Leipzig. 1900., amely a planeta kultusz elterjedtségéről közöl érdekes adatokat, de azok forrásait az assyr—bab. csillagkultuszban keresi, v. ö. még a *Hastings*-féle Encyclopaedia etc. Vol. XII. 1921. „Sun, Moon, and Stars“ címszó alatt.

⁶²¹ V. ö. *Hastings* : Encyclopaedia of Religion etc. Vol. XII. 1921. 83. k. és 85. k. l.

⁶²² L. *Munkácsi* a Keleti Szemle. 1904. V. évf. 347. l.

⁶²³ *Vámbéry Á.* : Primitive Kultur des turko—tatarischen Volkes. Leipzig. 1879. 160. l. és U. a. : A török—tatár nép primitiv kulturájában az égi testek (=Értekezések a Magyar Tud. Akadémia nyelv- és széptudományi osztálya köréből.) VII. kötet, 9. füzet. Budapest, 1879. 11. l.

⁶²⁴ I. *Mészáros* : A csuvasz ősvallás emlékei 113. kk. l.

⁶²⁵ L. Keleti Szemle. XIX. évf. 1920—22. Budapest, 1922. I. füzet. 21. k. l.

jānɣep tēli (= a hold megújul, növekszik, szószerint születik) és *jānɣep ɣāli* (= a hold elfogy, szószerint meghal) kifejezéseket. Hozzávéve még ezekhez a hét egyes napjai köv. jelzéseit, mint „a hét kezdete“ (v. ö. magyar hétfő), második nap (*kitit ɣātel*, v. ö. magyar kedd (= ketted = második nap), „a hét vége“ stb., amelyek a jól megfigyelt holdhónap napjainak az elnevezései, világosan látjuk, hogy az ugor népek időbeosztása a holdjárások megfigyelésén alapult. A holdjárások szerinti időszámításra utal az ural-altai népeknél az a körülmény is, hogy ahol az évbeosztás régebbi nyomai fennmaradtak, mint a voguloknál, osztjákoknál, eszteknél s néhány szibériai népnél, ott az év tizenhárom holdhónapból áll, melyek mindenike huszonnyolc napot számlál, az esztendő tehát összesen 364 napot ölel fel s ez időnek a tényleges napévvvel szemben egy napban határozódó rövidebb voltát kiegészítik egy szokónapnak a betoldása által.⁶²⁶ A sumir időszámításból analog jelenséget említ *Meissner*.⁶²⁷

W. H. Roscher egyik művében arra utal, hogy a holdphasisek szabályos időközökben lejátszódó változásait megfigyelhették s az időszámításban érvényesíthették egymással semmi kapcsolatban nem álló különböző népek is,⁶²⁸ ám ha e nézetet általánosságban helyesnek elfogadjuk is, mindazonáltal a hold időmérő szerepének sumir-ural-altai összefüggése mellett külön is bizonyíték az a tény, hogy a holdjárásával összefüggő hetes szám a kerekességnek, a befejezettségnek, a tökélynek, a szentségnek époly kizárólagos számává lesz az ural-altai népeknél, mint a sumirban volt. Nemcsak, de a hatos számmal való váltakozó használata eseteit is épügy ki tudjuk mutatni némely finn-ugor nyelvből, mint a sumirban kimutattuk volt.

A hetes számnak az időszámítással való kapcsolódását az ugor nyelvekben meggyőzően kimutatta *Munkácsi B.*,⁶²⁹ aki megállapította, hogy a vogul *sāt, sāt, soāt*, ostj. *lābet, ābet, tābet* = magyar hét kettős, ú. m. a hetes számjegy és a hét időhatározó egység (= német *Woche*) értékével bírnak. E jelenség izolált az ural-altai nyelvek körén belől is s példája nem akad a bybyloni műveltségkörön kívül egyetlen más nemzet terminológiájában sem. Következésképp *Munkácsi* szerint is csak a babyloni műveltségkörből való kölcsönzés lehet.⁶³⁰ „Az a feltűnő tény — írja M. —, hogy vogulok, osztjások és magyarok a hét kifejezésére olyan kifejezést használnak, mely feltétlenül nyelvi egységük őskorából származik, tehát egy olyan korszakból, amelyben a görögök és rómaiak előtt a hétnapos hét még ismeretlen volt, szintén csak az ősbabyloni kulturának ama népek szellemi fejlődésére gyakorolt erős hatásából magyarázható meg. Hogy a hét a maga időközével éppen egy holdphasishoz felel meg, a holdhónap negyedrészenek, hogy napjainak száma egyezik a Babylonban istenekként tisztelt planéták szent hetes számával, mind olyan mozzanatok, melyek a hét babyloni eredetére utalnak.“⁶³¹ E fejtegetéseket nagy egészükben aláírjuk mi is s *Munkácsitól* főleg ott térünk el, hogy mi ez egyező jelenséget nem késői assyr-babyloni hatásnak, az assyr-bab. kultur körből az ugorok által való kölcsön vételnek, hanem a sumir-ural-altai szellemi ősközösség egyik bizonyítékának tekintjük, ha a hét ugor nevében mindjárt jelentkezhetik assyr-babyloni nyelvhatás is.⁶³²

Hogy a hét (hetes szám) ismerete az ural-altai népeknél és sumiroknál közös forrásból eredhet, mutatja az is, hogy e számjegyek mindenik népnél záró értéke volt az egyszerű számnevek sorában, mert az utána következő

⁶²⁶ V. ö. *Hunfalvy Pál*: A számlálás módjai és az év hónapjai. Budapest. 1884. (=A Magyar Tud. Akadémia értekezései a nyelv- és széptudományok köréből. XI. k.)

⁶²⁷ *A Zeitschrift für Assyriologie*. XXXV. Bd. 1923. 42. k. 1.

⁶²⁸ *Die enneadischen und hebdomadischen Fristen und Wochen der ältesten Griechen*. (=Abhandlungen der phil.-hist. Klasse der kgl. sächs. Gesellschaft der Wissenschaften. Leipzig. 1903. Bd. XXI. No. 4.) 4. l.

⁶²⁹ *Sechzigerrechnung und Siebenzahl in den östlichen Zweigen der finnisch-magyarischen Sprachfamilie*. (Keleti Szemle. XIX. 1920—22. évf. 11. kk. 1.)

⁶³⁰ U. a. : U. o. 12. kk. 1.

⁶³¹ U. a. : U. o. 12. l.

⁶³² L. U. a. : U. o. 16. kk. 1. az assyr-bab. *sibittu, sibittu* = hét.

nyolc és kilenc már számnévi compositák és értelmük = tízből kettő, tízből egy. E jelenségnek nyelvi nyomai állanak előttünk az özbegben,⁶³³ és a finn-ugor nyelvekben,⁶³⁴ nemkülönben a sumirban.⁶³⁵ Nem kevesebbet jelent pedig ez, mint azt, hogy az ural-altai népek valamikor az ősidő homályában csak hétig számoltak⁶³⁶ és a hétnél magasabb számok alkalmazásának a szüksége és ismerete csak később merült fel s pl. a finn-ugor népeknél indogermán hatásra mutat.⁶³⁷

Egyébként a hetes számnak az ural-altai nyelvek körén belől a köv. alkalmazásával találkozunk: a) *A hetes szám kosmikus használata*: Azok a példák, melyeket a világmindenség rétegeiségének bizonyítására idéztünk, mutatják, hogy a hetes szám a kosmikus fogalmak tökéletességének a visszaadására a legjobban megfelelt. Itt csak néhány újabb példát soroljunk fel főképen az ugorok népköltési hagyatékából: Igy egy vogul kosmogonikus szöveg (Vogul népköltési gyűjt. I: 0343, 233.) az Ural-hegységet „*Héthegegy*-anyá“-nak nevezi, egy másik szöveg (I: 0319.) „*hét* Ob-folyóról és *hét* tengerről“ emlékezik. A tűz neve egy harmadik szöveg szerint (II: 0237.) „a romlás *hét* nyelvű úrnője“. Gyakoribb azonban b) *a hetes szám mythikus használata*“, melynek a köv. érdekesebb példáit adjuk itten: Az altai török-tatár törzsek *Erlík*-nek *hét* trónjáról tudnak, melyek ajtaja előtt állanak, a kirgizek őseiket *jeti atalar*-nak = a *hét* atyának nevezik, az altai mese *hét* farkast emleget, amelyek *hét* nap alatt érkeznek meg és a többi.⁶³⁸ Az ugor népek közül a voguloknál *Numi-Tarem* háza *hét* rekeszből áll, a háznak *hét* ajtaja, *hét* ablaka, *hét* aranyszélű szent asztala van., az ajtókon *hét* aranykilincs, *hét*szeres vaslakat. A lakóház deszkás padlója le van terítve aranyszélű *hét* szőnyeggel és a többi.⁶³⁹ Az égatya háza előtt áll az istálló az égi ménes részére, mely *hét* lovat számlál., nyusztfogó vadfogó vadászurokjának száma *hét* s vízi halászszerzősége is *hét* van.⁶⁴⁰ *A Tarem* fiak *heten* vannak s ezek közül a *hetedik* gyakorolja a világfeletti felügyeletet.⁶⁴¹ A földistennő: *Joli-Tarem* az ősidőben az ég és a föld között lakozott egy várban, mely *hét* vasláncon függött az égen.,⁶⁴² ő az anyja a *hét Tarem*fiúnak.⁶⁴³ Különösen kedvelt a szellemek *hetes* csoportosítása: vastestű *hét menkw*, köszemű *hét menkw*,⁶⁴⁴ a szőrös szemű *hét menkw*, „a *hét*fejű *menkw*, szőrösszemű *hét menkw*, *hét utsi*, a köszemű *hét vichli*, vasmellű *hét utsi*,⁶⁴⁵ a *hét* erdei *jälwel*,⁶⁴⁶ a Vizifejedelem *hét* fia és *hét* leánya,⁶⁴⁷ Deltáj-fejedelmének *hét* fia stb.⁶⁴⁸ Az alvilág *hét* bűvármadara okozza a betegséget,⁶⁴⁹ a földön élő ősemberek száma *hét*,⁶⁵⁰ a bálványok fogása is *hét*, pl. „az embernek fia bálványfajta *hét*, kul'-fajta *hét* fogást keresve ne erőlködjék“. ⁶⁵¹ E szellemek lakóhelyei „a nyusztos hátú *hét* hegy, jávoros hátú sok erdő“ (Vogul népkölt. gyűjt. II: 0276. l.), „a lúdbukdácsoló, récebukdácsoló *hét* patak feje“ (U. o. II: 0257. l.), „a táplálékos Szigva, halas Szigva folyó forrásának *hét* fokú aranyhágcsós sodra“ (U. o. II: 0257. l.), a lozvai vogulok hite szerint a Viz-

⁶³³ *Vámbéry*: Die primitive Kultur des turko-tatarischen Volkes 116. l.

⁶³⁴ *Hunfalvy P.*: Die Ungern oder Magyaren. Wien und Teschen. 1861. (Die Völker Österreich—Ungarns. V-er Bd. 30. k. l.)

⁶³⁵ *St. Langdon*: A sumerian Grammar. Paris. 1911. 114. l. 3. jegyzet.

⁶³⁶ L. a már idézett műveken kívül *Palkanov*: Die Irtysch—Ostjaken. I. Teil. 39. k. l.

⁶³⁷ V. ö. *Munkácsi*: Árja és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben Budapest. 1901. száz 559. l., tíz 602. l. és ezer 242. l.

⁶³⁸ *Vámbéry*: Primitive Kultur. 116. l.

⁶³⁹ V. ö. Vogul népköltési gyűjtemény. I. k. 0309—0311. l.

⁶⁴⁰ U. o. 0323. l.

⁶⁴¹ U. a.: U. o. I. 0319. l.

⁶⁴² U. o. I.: 0329, 0390. l.

⁶⁴³ U. o. I.: 0391. k. l.

⁶⁴⁴ U. o. II.: 0247. kk. l.

⁶⁴⁵ U. o.: II. k. 0273. l.

⁶⁴⁶ U. o.: 0285. l.

⁶⁴⁷ U. o. II.: 0289. k. l.

⁶⁴⁸ U. o.: II. 0294. l.

⁶⁴⁹ U. o. I.: 0361. l.

⁶⁵⁰ U. o. I. k. 0361. l.

⁶⁵¹ U. o. II.: 0281. l.

fejedelem „hatalmas vizű, ragyogó vizű *hét* örvényen uralkodik“. (U. o. : II : 0289. l.) és a többi.⁶⁵² Az osztjakoknál a hetes szám mythikus használatára hasonló megfigyeléseket tehetünk, pl. az Irtys-melléki törzsek *Vols-oxl-ime* = a Várhegyi öreg nevű istenüket így tisztelik : „Felséges, *hétrovátkos* ember, *Sanke*-atyám !“⁶⁵³ Az erdei szellemről (*Unt-tony*) azt tartja az osztják ember, hogy a barna állattal *hétszeres*, a fekete állattal *hétszeres* szerencsét nyújt,⁶⁵⁴ a vízi szellemet olyan személynek képzei, „ki hatalmas vadász volt s kinek *Numi-Tarem* nevet, valamint *hét* lakatot és *hét* kulcsot adott“.⁶⁵⁵ A Vasjugan melléki osztjakok szerint *Puges* bálványszellem lakóhelyéhez „az út hosszú és nehezen járható, *hét* tenger, *hét* hegy és *hét* nyírfaerdő fölött vezet el. Továbbá, hogy *Pugesnek* aranyfedelű hajlékában *hét* bölcsője van“.⁶⁵⁶ A hetes szám gyakori használatát a *Kalevala* helyeiről is igazolhatjuk, de ezekről majd más vonatkozásban lesz szó. c) *A hetes szám kultikus használata* : Idevonatkozólag különösen az ugorok vallásos élete szolgált kimerítően sok példát. Így az osztjakoknál az istenek által követelt teljes áldozat *hét* állatból áll,⁶⁵⁷ az ember az istenek képeit *hét* fejhajtással üdvözli., az istenberkek között különösképen szentnek tartják azt a berket, mely *hét* vörösfenyőből, vagy *hét* régi fából áll.⁶⁵⁸ További osztják példákat a mai népeletről *Karjalainen* közöl : A Vasjugán melléki házi és privát szellem ruhául olyan kaftánok szolgálnak, amelyek *hétrétűek*,⁶⁵⁹ az Irtys mellékén szokás a bálványképeknek minden *hét* évben új ruhákat adni,⁶⁶⁰ az új ruhába öltöztetett kép eleibe a saman *hét* csészében pálinkát helyez,⁶⁶¹ a Vasjugani samandalokban „egy *hétáldozatú* áldozati karó“ említtetik,⁶⁶² az Irtys melletti Tsingalában az áldozati állatok száma rendszeren *hét*.⁶⁶³ Az áldozati ajándékokról ezt írja K. :⁶⁶⁴ „Az ingeknél és kaftánoknál figyelemreméltó a *hétrétűség*... az elnevezés után következtetve némely vidékeken az egész ruházatnak *hétrétűnek* kell lenni.“ Az Irtys-osztjakok a víziszellemnek úgy áldoznak, hogy „a jégbe bevernek egy karót, amelyen *hét* ágcsutkát rajtahagynak“;⁶⁶⁵ a földistennek a Vasjugan mellékén fontos esetekben „fekete lovat áldoznak, illetőleg érc üstöket, melyek száma *hét*“.⁶⁶⁶ Más istenszellemekkel kapcsolatban hallunk *háromszor*, vagy *négyszer* *hét* rénszarvasnak a feláldozásáról is.⁶⁶⁷ A vogulok áldozati ritusa hasonló előszeretettel mutat a hetes szám használatára iránt. A közös áldozatok rendszeren *hét* vörös és *hét* ételáldozatból állanak (Vogul népköltési gyűjtemény II : 0357—0358, 0436—38, 0445.) ; az áldozati hely neve „szarvas *hét* állat áldozatos tere (II : 0437. l.). Az áldozati állatok húsát *hét* üstben főzik meg (I : 0385, II : 0457. l.), az áldozati tűzhöz *hét* telemarok nyír- és fenyőágot hordanak ; a samán az áldozati tüzet *hét* kerüli körül (II : 0443. l.) ; reülése előidézéséhez *hetes* számban (= 7, 14, 21 darab) szed be vízbe áztatott, vagy zsírral megkent mérges galócát (II : 0376. l.) és végül *hét* kiáltással ajánlja fel az áldozatot istennek (II : 0448. lap).⁶⁶⁸ A hetes szám fontos szerepet játszik a votják közös áldozati ritusban is.⁶⁶⁹

⁶⁵² Mindez adatokra v. ö. összesítőleg *Munkácsi* értekezését a Keleti Szemle. XIX. 1920—22. évf. I. füzet 12—14. l.

⁶⁵³ *Karjalainen* : Die Religion der Jugra—Völker. Bd. II. 201. l.

⁶⁵⁴ U. a. : U. o. Bd. II. 229. l.

⁶⁵⁵ U. a. : U. o. Bd. II. 234. l.

⁶⁵⁶ U. a. : U. o. Bd. II. 307. l.

⁶⁵⁷ *Patkanov* : Die Irtysch-Ostjaken. I. Teil. 40. l.

⁶⁵⁸ U. a. : U. o. : I. Teil 40. l.

⁶⁵⁹ *Karjalainen* : Die Religion der Jugra—Völker. Bd. II. 12. l.

⁶⁶⁰ U. a. : U. o. Bd. II. 14. l.

⁶⁶¹ U. a. : U. o. Bd. II. : 14. l.

⁶⁶² U. a. : U. o. Bd. II. 47. l.

⁶⁶³ U. a. : U. o. Bd. II. : 131. l.

⁶⁶⁴ U. a. : U. o. Bd. II. : 131. l.

⁶⁶⁵ U. a. : U. o. Bd. II. : 249. l.

⁶⁶⁶ U. a. : U. o. Bd. II. 317. l.

⁶⁶⁷ U. a. : U. o. Bd. II. 239. l.

⁶⁶⁸ Mindez adatok összesítve is megolvashatók a Keleti Szemle. XIX. évf. I. füz. 13. l.

⁶⁶⁹ V. ö. *J. Wasiljev* : Übersicht über die heidnischen Gebräuche, Aberglauben und Religion der Wotjaken etc. 26. l.

De ha nem is ily állandó és sok példával igazolható használatban, előfordul a hetes szám igen gyakran az altai népek varázs- és áldozati ritualjában is. Pl. a legfontosabb mongol ünnepek hét napig tartanak, a fejedelem tiszteletére rendezett halotti ünnep *hét* napig tart, vagy a kirgisek és a türkmének főnökeik halála után *hét* napos halotti torokat rendeznek.⁶⁷⁰ A csuvaszok a nagy halotti tort *hét* héten keresztül szokták tartani.⁶⁷¹ A török samanok áldozati szertartásaiban ismétlődő *hetes* áldozatokról tanulságos adatokat közöl Radloff.⁶⁷² Jankó J. Potanin G. N. orosz tudósnak az ázsiai samánkodásról szóló 1881-ben megjelent műve alapján a köv. érdekesebb adatokat nyújtja a hetes számnak az ázsiai török-tatár népek kultikus életében való használatára:⁶⁷³ A tarbagataj torgoutok hite szerint a sátornak vizelettel való megtisztátalanítását azzal lehet jóvátenni, hogy a jurta gazdája a megtisztulás céljából egy nap *hét* napig üti a sátor s mindegyik sátorozás helyére egy nyírfabotot szúr le.⁶⁷⁴ az altai saman ruha gallérjára *hét* alak van kivarrva, a tunguz samánköpeny melli részén vasból *hét* madáralak látható, a szamojéd dobon szintén *hét* arcot faragnak ki és a többi.⁶⁷⁵ Lehetne ez adatokat még tovább szaporítani, azonban célunkra nézve az itt adottak bátrán elegek.

Itt lemondunk arról, hogy a hetes számnak az ural-altai népek további szellemi életében észlelhető alkalmazásait ismertessük, röviden csak annyit hangsúlyozunk róla, hogy a hét minden téren úgy szerepel, mint befogadott és kiváltképen használt szent szám.

Nem hunyhatunk szemet azonban az előtt a jelenség előtt, hogy a hetes szám más népeknél is igen elterjedt⁶⁷⁶ s így anélkül, hogy e tüneménynek mélyrehatóbb okait keressük, kénytelenek vagyunk újból felvetni a kérdést, ha vajjon minden eddigi érvelésünk dacára mégis nem az e a valóságos helyzet, hogy az ural-altai népeknél a hetes szám alkalmazása független a sumir hatástól és nem a sumir-ural-altai szellemi ösközösség bizonyítéka, hanem önálló képződmény és vagy a szellemi analogikus jelenségek sorába tartozik, vagy esetleg máshonnan eredhető kulturhatás eredménye. Legelőször kísérreljük meg ez utóbbi lehetségre feleletet adni!

Azon népek, melyektől a hetes szám használatát az ural-altai nyelvcsalád részei átvehették volna : az assyr-babyloniak, a kínaiak, az indoirániak, bizonyos értelemben és mértékig a germánok és végül a bibliai hatás útján a zsidók.

Az assyr-babyloni műveltségkörben a hetes szám használata és jelentőségének a kialakítása kétségtelenül sumir örökség, de ez mitsem változtat azon a lehetőségen, hogy némely ural-altai törzsek a hetes szám iránti előszeretetüket csakugyan innen nyerhették volna. Különösen megfontolandó ez az ugor népekre nézve, melyeknek hetes számot kifejező szóértékében *Munkácsi* nem ok nélkül keresi és látja az assyr-babyloni *sibittu*, *sibittu* (= hét) visszatérését.⁶⁷⁷ Mi nem vonjuk kétségbe, hogy a vogul-osztják és magyar hetet kifejező szavak (*vogul* *sät*, *sät*, *soät*=osztják *lā bet*, *ābet*, *tā bet*=magyar *hét*) magyarázatánál *Munkácsi* helyesebb nyomon jár, mint azok, akik az ugor szócsoporthoz eredetét az őszind *sapta* (= hét=7) gyökben keresik, annál kevésbbé, mert az assyr-bab. *sibittu* és változata a *sibutu* az idézett ugor szavaknak mindkét jelentésével (= hét és hét nappal álló időszak) bír, ami az ind kifejezésnél nincs meg, de ez még csak annyit jelenthet, hogy a hetes szám szójegye az assyr-bab. nyelvből van kölcsönözve

⁶⁷⁰ W. H. Roscher : Die enneadischen und hebdomadischen Fristen und Wochen der ältesten Griechen (=Abh. der kgl. sächs. Ges. d. Wiss. Phil.-hist. Kl. Bd. XXI. No. IV. Leipzig. 1903.) 36. l.

⁶⁷¹ Mészáros : A csuvasz ősvallás emlékei. 226. l.

⁶⁷² Aus Sibirien. Bd. II. I. kk. 1.

⁶⁷³ Ethnographia. XI. évf. 1900. 211. kk., 257. kk., 326. kk., 345. kk., 394. kk., 446. kk. l.

⁶⁷⁴ U. a. : U. o. : 264. l.

⁶⁷⁵ U. a. : U. o. 395. kk. 1.

⁶⁷⁶ V. ö. Ferd. v. Andrian : Die Siebenzahl im Geistesleben der Völker. (=Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien. XXXI. Bd. 1901. 225—274. l.

⁶⁷⁷ Keleti Szemle. XIX. évf. I. füzet 16. k. l.

s nem szükségképen feltételezi, hogy a hét eredete is e kulturális hatásra volna visszavezetendő. A hét kétségtelenül a holdjárásával függ össze s mivel a holdkultusz sumir-török közösségére a holdnak egyik közös neve (*Ai*) is utalt, nincs okunk kétségbevonni, hogy a holdkultusszal összefüggő jelenségeknek s köztük a hétnek is a finn-ugor kulturakörben is amazzal egyező eredete van. Következtethetjük ezt abból is, hogy ugyancsak *Munkácsi* egy kisebb cikkében⁶⁷⁸ kimutatja, hogy a törökségben észlelhető három (= az ötös, a hetes és esetleg a tízes, ez utóbbi azonban *Hommel*-nek egy szerintünk téves feltevésén⁶⁷⁹ alapulván, nem igazolható) számolási mód sumir szellemi hatás eredménye⁶⁸⁰ s hogy a jelentős nyomaiban, mint majd látni fogjuk, szintén az egész ural-altai nyelvcsaládon belől jelenlévő hatvanas számrendszer hasonlóképen csak a sumirral közös fejlődés megnyilatkozása lehet.

Ami a többi keleti kulturánép hetes számhasználatát illeti, erről a következőket jegyezhetjük meg: Az indogermán népek ismerik ugyan a hetes szám jelentőségét és használják is azt, azonban mellette époly kedvelt s époly régóta ismert a kilences szám is,⁶⁸¹ úgyhogy tekintettel a Védák, az Avesta és más buddhista iratok nem egy helyen és pontban megállapítható függésére az assyrbabyloni kulturakörtől,⁶⁸² a hetes számnak bennük előforduló kedvezéses használatát is a kilences szám mellett kétségtelenül assyr-bab. hatásnak kell minősíteniünk.⁶⁸³ Egyáltalában nem volna igazolható tehát a hetes számrendszernek az ural-altai népek által az indogermán öskulturából való kölcsönzése. Ellenkezőleg, az indogermánokkal való érintkezés emezeknél épen azt eredményezte, hogy a sexagesimalis számolási módot, melyben a hetes szám egyik fő alkotóelem volt, fölváltotta náluk a tízes számrendszer és a kilencen alapuló számcsoportositások rendszere benyomult némely finn népnek a gondolatvilágába is, mint a *Kalevala* több helye mutatja.

A chinaiak szintén kiadósan használják a hetes számot,⁶⁸⁴ azonban a használat mérve távolról sem üti meg a hétnek ural-altai mértékét, azért a chinai szokásnál vagy ural-altai befolyásra, vagy esetleg assyr-bab. hatásra kell gondolnunk.

Az ótestamentumi hatás kérdése természetesen csak azon ural-altai törzseknel játszhatik szerepet, amelyek a keresztyénségre való áttérésükkel a bibliának ótestamentumi részét is kanonikus alapul fogadták el. Ezekre hathatott volna az ószövetség a maga hetes rendszerével, mert a hét a választott nép szellemi életében csakugyan szent szám és minden viszonylatban számtalanszor előfordul.⁶⁸⁵ Nemcsak, de még az újszövetség gondolatvilágába is beférkőzik⁶⁸⁶ s bibliai hatásával valóban sok népnél hozzájárulhatott a hetes szám iránti előszeretet kialakulásához. Azonban semmi okunk feltételezni, hogy a hetes szám ismertetett használata az ural-altai népeknél is ily bibliai hatásra menne vissza, mert az ószövetségben a hétnek a holdphasisokkal való kombinációja, amire amazok olyan nagy és élénk súlyt helyeznek, sehol közvetlenül nem lép előtérbe s amennyiben itt ott felismerhető is volna, kétségtelenül assyr-bab. hatás eredménye, másfelől ellene mondanak e feltevésnek az illető népek csak formai keresz-

⁶⁷⁸ Zur Bildung der Zehner—Zahlwörter im Türkischen. (Kőrösi Csoma—Archivum. Szerk. Németh Gyula. Budapest. I. k. 4. füzet. 1924. 313. kk. l.)

⁶⁷⁹ Grundriss der Geographie und Geschichte des alten Orients. (=I. Müller: Handbuch der klassisch-Alturwissenschaft. III. Bd. I. Teil. 1904.) 21. l. 2. jegyzet sumir *gun, vun* tízes értékén, holott a tíz ilyen értékkel a sumirban nem bír.

⁶⁸⁰ A sumir nyelv egyszerű számnevei az 5-nél végződnek, a hat = 5 + 1. stb.

⁶⁸¹ V. ö. *Roscher* már előbb idézett műveit!

⁶⁸² L. *Frz. Xaver Kugler*: Die babylonische Mondrechnung. Zwei Systeme der Chaldäer über den Lauf des Mondes und der Sonne. Freiburg i. Br. 1900. 203. k. l.

⁶⁸³ L. *Roscher*: Die enneadischen und hebdomadischen Fristen etc. 32. kk. l.

⁶⁸⁴ *Roscher*: i. m. 35. l.

⁶⁸⁵ V. ö. *J. Hehn*: Siebenzahl und Sabbat bei den Babyloniern und im alten Testament Leipziger Semit. Studien. II. 5. füzet. Leipzig. 1907.) c. kimerítő tanulmányát a 77. kk. l.

⁶⁸⁶ L. Lukács ev. XVII. 4.: Máté ev. XVIII. 21. k. v., Jelenések k. I.: 4. v., 12. v., 16. v.; IV. 5. v., V. 6. v. stb.

lyensége és a holdkultusz sumir-ural-altai közösségének szem elől nem tévesztendő bizonyosságai.

De nem ítélnélhetjük a hetes szám ural-altai használatát más népeknél előforduló s amazokéval minden eredeti összefüggés nélküli egyező analogikus jelenségnek sem, mert amennyiben a hetes számnak az előázsiai kultúrkörön kívül való jelentőséges használatáról van szó, az vagy régi kulturális hatások eredménye, vagy az ural-altai hetes számhasználattól eltérő jellegű, amennyiben pedig előázsiai népek jönnek idevonatkozólag tekintetbe, azok az assyr-babyloni kultúra hatása alatt állanak s a hetes szám kiemelésére nézve az ural-altai népekkel kapcsolatba nem hozhatók.

A hetes számnak a sumir-ural-altai kultúrkörön belől való összefüggését s a holdkultusszal való kapcsolatát igazolja végül az a körülmény is, hogy a hétének a hattal való váltakozására az ural-altai s főképp finn-ugor népeknél is époly számtalan példát találunk, akárcsak a sumirban, s ez véletlenség, vagy külsőleges néperintkezésből eredő hatás nem lehet.

A hatnak a héttel való váltakozására érdekesebb példák: *Vámbéry* a török törzsekről szóló ethnographiai leírásában közli, hogy az Oxus és Jaxartes mentét az ottlakó törzsek „a *hat* város országa, a *hét* város országa” névvel nevezték.⁶⁸⁷ De különösen gyakori a két szám azonos értelemben való egymásrakövetkező használata az ugor nyelvekben, amint a köv. jellegzetesebb esetek mutatják: *Numi-Tarem* „*hét* lovú, *hat* lovú ménese” (= Vogul népköltési gyűjtemény. III: 40. l.), a kisobi *Ajász-Isten* „*hét* nyilas, *hat* nyilas férfi” (II: 4. l.); a Világügyelő férfiú a Vog. népk. gyűjt. II: 360. l. így apostrofáltatik: „a *hét* jávorbika, *hat* jávorbika futkosó fehér vizű táplálékos Ob, halas Ob felvidékét (Iakó) Aranyos király, Aranyos-fejedelem.”, a Világügyelő férfiú világjárátát fejezi ki e kifejezés: „Ezen elterülő (ülő) *hét* földrészt, *hat* földrészt körüljáró király” (II: 353. l.), a muuη-kē-s-beli hadisten öreg egyik regéjében előfordul a köv. részlet: „*hét* hattyú, *hat* hattyú (képeben megjelent) fürtös úrasszony, szépséges úrasszony.”, „*hét* asszony főasszonyának szántalak én téged, *hat* asszony főasszonyává lenni nem akartál” (közölve: Vogul népk. gyűjt. II: 0147. l.); a *Paszet*-bálvány öreg áldozati ritusából e szavakat olvassuk: „egy kötélhez kötött *hét* véráldozatot keressetek, *hat* véráldozatot állítsatok!” (II: 420. l.); a muuη-kē-s-beli *Tarem*-leány asszony egyik szövege „abroncskarika módjára forgó *hét* égtájék, *hat* égtájék”-ról beszél (II: 342. l.), a lopmúsi-öreg „*hét* bálvány, *hat* isten között győztes férfiú,” (II: 278. l.), különösen fontos a hét és hat váltakozása a bálványszellemek felsorolásában, amire a sumirból is kiadós példákat idéztünk, — így szólnak a szövegek: „szőrös szemű *hét* menk, szőrös szemű *hat* menk”-ról (Vog. népk. gyűjt. II: 416. l. (*Pápay J.*: Oszty. Népk. gyűjt. 117, 118. l.), „kőszemű *hét* menk, vasszemű *hat* menk” (Oszty. népk. gyűjt. 79, 86, 121. l.); a muuη-kē-s-beli Hadisten északi osztják hősenekében: „kőszemű *hét* vichli, vasszemű *hat* menkw” (Oszty. népk. gyűjt. 40. l.), „a varjuorr szabású sötét Ural hátoldalát őrző kőszemű *hét* vichli, a varjuorr szabású ragyogó Ural hátoldalát lakó vasszemű *hat* vichli” (Oszty. népk. gyűjt. 38, 20. és 23 l.), a múnkeszi Hadisten öccse: a „*hét* *utšit* legyőző, *hat* *utšit* legyőző fejedelem” (Vog. népk. gyűjt. II: 0128. l.), a bálványfoki istenhősök északi osztják hősenekében a „kőszemű *hét* por-nő, kőszemű *hat* por-nő” említetik (Oszty. népk. gyűjt. 119. l.), és a többi. A hatos és hetes ugyanazon értelmű váltakozó használatára a finn *Kalevala* is érdekes példákat szolgáltat, így a II. ének 240. k. sor: „Hát im *hat* szemecskét lel ott, *Hét* igen szép életmagot”; u. o. 288. k. sor: „Fogja mind a *hat* magocskát, Szedi mind a *hét* szemecskét.”, III. ének 226. k. sor: „Meg aztán *hatod* magammal, A *hét* hőssel én is voltam E világot építőben.” IV. ének 133—134. sor: *Joukahajnen* hűgát így biztatja az anyja: „Ott a legjobb ládát nyisd föl, Födelét a cifrát üsd föl, Benne *hat* aranyos öv van, *Hét* kékszinű szoknya ottan.”, IV. é. 239. k. s.: „Lel övet *hatot* aranyost, *Hét* kékszinű szoknyát habost.”,

⁶⁸⁷ *Vámbéry*: A török faj ethn. és ethnographiai tekintetben. 396. lap.

VI. é. 203. k. s.: *Joukahajnen* szól *Väjnämöjnen*-hez: „Henteregj itten vagy *hal* évig, *Hét* nyár hosszat evickélj itt.“, u. o. 208. k. s.: „*Hat* évet szömörke módra, *Hetet*, mint fenyő forogva.“, IX. é. 226. s.: *Ilmarinen* kovács szól a méhhez: „Gyűjts a nyelvecskére mézet *Hat* virágszálnak hegyérül, *Hét* fűszálnak a fejéről.“, XV. é. 459. k. s.: A kis méhecske „hát im surrog visszafele, Iparkodva jödögele, *Hat* csészike az öleben, Háta mögött *hét* van épen.“, XVIII. é. 395. k. sor: *Ilmari* kovács utasítja rabszolgáját: „Tegy fel *hat* kakukk madárkát, Kék rikkancsot *hét* darabot“ és u. o. 409. k. sor: „Föltesz *hat* kakukk madárkát, Kék rikkancsot *hét* darabot.“, XX. é. 115—116. s.: az északhoni lakoma ökréről mondva: „*Hét* ladikkal vére csurga, *Hat* köböllel lett a hája.“, U. o. 170. k. s.: *Osmolár* a sör szakácsa szedi árpácskának szemjét: „*Hat* szemjét az árpácskának, *Hét* fejét a komlocskának.“, XXI. é. 45—48. s.: Északhon asszonyának vője jellemeztetik: „*Hat* aranyos csizmadara Fújja füttyét lóigáján, Kék rikkancsok *hetes* kara Szépen szól a járomszíjján.“, XXVI. é. 327. k. s.: *Lemminkäinen* így felel anyjának: „Czenk fázik a gondolatól, Csak hitvány húzódik attól; Harcos évtől öttől-*hattól*, *Hét* nyár hosszat tartó hadtól.“, U. o. 699. k. s.: *Szüöjätär* lötytét a szél szépen polyálgatta: „Polyálta *hat* álló évig, *Hetedhét* nyár elteltéig.“, XLIII. é. 237. k. s.: Észak vénasszonya szól *Lemminkäinen*-hez: „Mondád el nem mégy csatába *Hat-hét* évnek évadába.“, XLIV. ének 237—238. s.: „Ád hajából a hajadon, Enged finom fürtjeiből, Ád hajából *öt-hat* szalát, Fürtjéből *hetet* is átad“, és a többi.

Karjalainen a hetes és hatos számoknak ez egyenlőértékű változatos használatát „poetische Zusammenstellung“-nak tartja, ámde az ugor halotti szokások időtartamának a férfiaknál öt, — a nőknél négy napban való meghatározásánál a köv. érdekes utalást teszi: „Ez összefüggésben nem hagyhatom említés nélkül az idősámításnak az assyroknál előforduló azt a módját, mely a napokat és a közibük eső éjszakákat egymásmellett sorolja fel, pl. „hat nap, hét éj, vagy hat éj, hét nap“, ha mindjárt hozzá is fűzi, hogy „ebben a módban aligha kereshetjük az ugor halottiszámok eredetét.“⁶⁸⁸ Szerintünk a hét és hat váltakozó s mégis egyenlő jelentésű használata igenis csak erre a szokásra vihető vissza, amely azonban nem assyr eredetű, mint *Karjalainen* hiszi, hanem már a sumiroknál jelen van s így finn-ugor alakjában ősi szellemrokonság eredménye.

A napkultusz sumir-ural-altai ősi összefüggésére szintén kényszerítő erejű bizonyítékaink vannak.

A nap sumir neve *Utu* és *Babbar*. Az *Utu* *udu*-nak is íratik (v. ö. Sb. 81.) s az égitest nap mellett a nappalt (dies) és az időt általában is jelenti.⁶⁸⁹ A *Babbar* a *bar* gyöknek tökéletlen kettőzések alakja *bar-bar* helyett s a *bar* gyökszóban rejlő eredeti jelentésnek (= világosnak lenni, világítani) megfelelőleg =ami világos, ami világít =a nap.⁶⁹⁰ Semmiesetre sem lehet véletlen, hogy az altai ág nyelveiben s különösen a török nyelvekben az időnek a köv. jelzései fordulnak elő: ótörök *öd*, óozmán *üd* = idő, időpont, mongol *üde* = dél és a többi (finn-ugor nyelvészeink szerint e szócsoporthól eredő kölcsönszó a magyar *idő* is (régebbi alakja: *ödö*, *üdü*), amelyek mind a sumir *ulu-udu*-nak a tartozékai⁶⁹¹ azzal a jelentés szűküléssel, hogy amannak csak a harmadik általános jelentését tartják meg.

A napról a régi sumirok hite azt tartja, hogy minden reggel kijön „a nagy hegyből, a forrásnyílás hegyéből és megnyitja a sugárzó ég nagy ajtaját, végigsiet számtalan óra alatt ismeretlen, távoli vidékeken és átlépi a nagy széles tengert, melynek belsejét senki sem, még az isteni *Igigi* sem ismerik“.⁶⁹² Éjszakára aztán visszatér az alvilágba. A napisten főtiszteleti helyén: a sippari kultusz-

⁶⁸⁸ V. ö. Die Religion der Jugra—Völker Bd. I. 172. l.

⁶⁸⁹ L. Delitzsch: Sumerisches Glossar I. *ud* alatt 44. l.

⁶⁹⁰ U. a.: U. o.: 60. és 63. l.

⁶⁹¹ V. ö. már *Munkácsi* egybeállítását is az Egyetemes Irodalomtörténet IV. k. 40. l.

⁶⁹² V. ö. *Meissner*: Babylonien und Assyrien Bd. II. 20. l. pompás jellemzését.

körben fennmaradt az emléke, hogy a nap e hatalmas útal mikép teszi meg: *kocsin*, melyet tüzesen száguldó öszvérek vonnak⁶⁹³ s melyet a napisten kocsisa *Bunene* hajt. E világjárásnak a nyoma áll előttünk a vogul Világügyelő férfiú vándorlásában, ki *aranyos paripán*, ragyogó ruházatban járja körül a földet s ki lényege szerint, mint *Munkácsi* meggyőző erővel kimutatta⁶⁹⁴ s *Karjalainen* alap nélkül kétféle,⁶⁹⁴ kétségtelenül napisten, — továbbá a *Napasszony sebesen nyargaló három lovában*,⁶⁹⁵ melyek úrnőjüket körben hordozzák az ég horizontján.⁶⁹⁶ A napkocsisnak s az ezt vonó naplovaknak a képzetével ugyan más népek mythológiájában is találkozunk, pl. az ind *Surya*-t (=a nap), mint hőst hét aranyárgaló viszi kocsiján,⁶⁹⁷ az *Avesta* is a napot „gyors lovakkal bírónak“ képzeli s ez adatot kiegészítőleg *Xenophon* (Kypopaideia VIII. 3, 12.), *Curtius R.* (III. 3, 8.) és talán *Herodotos* is (VII. 55.) tudósítanak róla, hogy a perzsák ismerték a napkocsit és a naplovakat,⁶⁹⁸ gondoljunk továbbá a görög mythologia *Helios*-ára, aki ifjúnak ábrázoltatik négy fehér lovú szekeren,⁶⁹⁹ nemkülönben a *Josiás* judeai király által eltávolított napszekerekre és naplovakra, melyekről a II. királyok könyve XXIII: 11. verse ezt írja: „És eltávolította a lovakat, amelyeket Juda királyai a napnak szenteltek az Úr házának bemenetelénél, a *Nátán-Mélek* udvari szolga háza mellett, amely a Pharvarimban volt és a nap szekereit tüzzel elégette“, — de minde paralelek ismerete mellett is jogunk van hinni, hogy a száguldó naplovak vogul képzete a megfelelő sumir képzetekkel függ össze.

A napimádás közösségét mutatja a sumiroknál és a többi ural-altai népnél egyaránt jelenlévő az a szokás, hogy az áldozatok bemutatása *kelet*: az az a *felkelő nap felé* fordulással történik, aminek bizonyosságául csak néhány példát ragadjunk ki és mutassunk be itt a rendelkezésre álló nagy választékból. A *Zimmern* által kiadott ritualis szövegek⁷⁰⁰ közül a XXXI—XXXVII. számmal jelzettek leírják egy érdekes tisztítási jelenetet s közben leszögezik, hogy a megtisztítandó bálványkép *kelet felé* van fordítva s ily irányban fogadja a tiszteletére bemutatott áldozatokat. Hasonló a helyzet a *Zimmern*-féle XXVI. sz. ritualis tábla II. oszlop 21. sorában s más helyeken is. Ugyancsak *Zimmern*-nél találjuk a köv. jelentőség teljes leírást:⁷⁰¹ (Nap), felkeltekor rendezz áldozatot, hints szét szentelt vizet, állíts egy füstölő-katlant *keleti irányban* *Marduk* elé, egy füstölő-katlant *keleti irányban* a védőistenő elé“ stb.; egy másik *Zimmern*-féle szöveg pedig arra nézve ad utasításokat, hogy az agyagból és fából készült bálványképeket állítsák fel az áldozók arccal *kelet felé* az éjszaka leple alatt s napkeltekor az áldozással együtt végezzék el aztán a tisztítási cerimoniákat.⁷⁰² És hogy a kelet felé fordulás nemcsak akkor volt kötelező, ha a napisten részére bemutatandó áldozatokról volt szó, hanem más esetben is, bizonyítja a *Cun. Texts* XXIV. 50, 11., amely elmondja, hogy a király arccal *kelet felé* fordulva mutatja be *Adad*-nak áldozatát.⁷⁰³ Nagyjelentőségű a napisten szerepe az oraculumokban, amelyeknek ő az ura. A jóslással foglalkozó *barû* arccal mindig *felé* fordulva, végzi a maga mesterségét.⁷⁰⁴ A jósjelek jelentésére nézve is a *keleti irány* a kedvező,⁷⁰⁵ a nyugati a kedvezőtlen.

⁶⁹³ L. az V. R. 65., 33. b) kk. sorait és a VAB. IV. 260., 32. kk. s.

⁶⁹⁴ Vogul népköltési gyűjtemény II. k. 0114. kk. l., v. ö. *Karjalainen*: Die Religion der Jugra—Völker. Bd. II. 192. l. szerint a Világügyelő férfiú „seinem Ursprunge nach ist ein örtlich gebundener Sippengeist“.

⁶⁹⁵ Vogul népk. gyűjt. II. k. 0219. l. — ⁶⁹⁶ U. a.: U. o. 0219. l.

⁶⁹⁷ *H. Oldenberg*: Die Religion des Veda. Stuttgart und Berlin. 2. Aufl. 1917. 245. l.

⁶⁹⁸ *Fr. Spiegel*: Eranische Alterthumskunde. Leipzig. I—III. Bd. 1871—78. Bd. II. 69. l.

⁶⁹⁹ *W. H. Roscher*: Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie. Leipzig. 1884—1890. I. Bd. 1993. kk. l. *Helios* címszó alatt.

⁷⁰⁰ V. ö. Beiträge zur Kenntnis der babylonischen Religion. Leipzig. 1896. kk. (=Assyriologische Bibliothek. Bd. XII.) a 2-ik része.

⁷⁰¹ U. a.: U. o. I. Nr. 1—20., 55. kk. s. (100. k. l.)

⁷⁰² U. a.: U. o.: II. Nr. 50. III. oszl. 6—IV. 5. s 114. l.

⁷⁰³ V. ö. *Landsberger*: Der kultische Kalender der Babylonier und Assyrer. 114. l.

⁷⁰⁴ *J. Hunger*: Becherwahrsagung bei den Babyloniern (=Leipzig. Semit. Studien I. I. Leipzig. 1903.) 10. l. — ⁷⁰⁵ *Ugayanaz*: Tieromina etc. 11. l.

Az ural-altai népeknél az áldozatok bemutatásának *keleti irányára* a köv. fontosabb adatokat idézhetjük: A török samán varázslás közben a maga áldozatait mindig *kelet felé* fordulva rendezi.⁷⁰⁶ *Bálint G.* a mandsuk szertartásos könyveinek az ismertetése rendjén közli, hogy a mandsuk az istentiszteletet is *keletre* fordulva végzik a templom emeltebb terén s minden résztvevőre nézve a keleti irány a kötelező.⁷⁰⁷ A csuvaszokról szintén tudjuk, hogy náluk a *napkeleti irány* döntő az áldozatokban és az imádkozásban. „Az áldozatok bemutatása közben valahányszor csak imádkozásra állanak fel — írja *Mészáros* — mindig *kelet felé* fordulnak arccal.”⁷⁰⁸ E szokás eredetéhez pedig ugyancsak *M.* ezt írja: „Az istennek bemutatott áldozatban a *kelet felé* való nézés kétségtelenül nagyon régi keletkezésű samanisztikus jelleg, még az égitestek imádásának a korából való, amelyek között legelső sorban is a nap, e legcsodásabb égitest játszotta a legfőbb szerepet.”⁷⁰⁹ A jóslásoknál is a *keleti irány* a kedvező, a nyugati a kedvezőtlen.⁷¹⁰ A mongol samanok hivatalos funkcióikat ugyancsak *kelet felé* fordulva végezték, amint ezt *Jankó J.* leírásából ismerjük.⁷¹¹

A finn-ugor népek idevonatkozó szokásaira bőséges példasort közöl *Krohn Gy.* többször idézett összefoglaló művében.⁷¹² De az egyes népek népköltési emlékei is bőséges adatokkal szolgálnak idevonatkozólag. Pl. a nagy áldozatok bemutatása idején az osztják sámán arccal *kelet felé* fordul s így mondja el az áldozati imádságokat és a varázslási formulákat.⁷¹³ A voguloknál az áldozati tér közepére helyeztett *tir-t* szintén *napkelet* irányában állítják s erre ülepedik le a bálvány-szellem.⁷¹⁴ Az oroszországi lappokról *Genetz* azt írja, hogy áldozataikat *kelet felé* fordulva mutatják be, mert a nap ott kél fel.⁷¹⁵ A votjakokról *Max Buch* tartotta fenn azt az adatot, hogy imádkozásnál arcuk mindig *kelet felé* van fordulva.⁷¹⁶ A *Kreutzwald—Neus*-féle szöveggyűjtemény végül az eszteknél is tud hasonló szokásról.⁷¹⁷

De hogy a naptiszteletnek a sumiroknál és a többi ural-altai népnél genetikusan kapcsolatra mutató közös vonásai vannak, azt talán mindennél hathatóbban bizonyítja a *hatvanas számrendszer* ismerete és használata az ural-altai kultúrkörben.

A sexagesimalis számrendszer első kitalálása és alkalmazása kétségtelenül a sumirok szellemi műve. Hogy a sexagesimalis számolási rendszernek min természeti megfigyelés szolgáltatta a közvetlen alapját,⁷¹⁸ azt ma eldönteni nem tudjuk, de bizonyos, hogy a nap járásával függ össze s a történeti idő kezdetén már alkalmazásban van.⁷¹⁹ E rendszer alapja a 60, mely a legnagyobb egység, és karakterisztikus száma a 6 (hat), mely a 360° napkörnek hatfele osztásával (= 60) nyeri el jelentőségét és napszám karakterét. A hatos szám a napnak époly par excellence számává lesz, mint a hetes szám a másik égitestnek: a holdnak. A hatos mellett jelentőséghez jut a rendszerben még a hét, mely régi szent szám, és az öt, valamint a kettő összegezését eredményező 12. Helyzeténél fogva (t. i. a 60-nak fele) bizonyos jelentőség jut még a harmincnak is.

⁷⁰⁶ *Radloff*: Aus Sibirien. Bd. II. 20., 26., 25., 27. 1.

⁷⁰⁷ M. Tud. Akadémiai Értekezések a nyelv és széptud. köréből 1876—77. 2. ért. 11. k. 1.

⁷⁰⁸ A csuvasz ősvallás emlékei 80. 1.

⁷⁰⁹ U. a.: U. o. 119. 1.

⁷¹⁰ U. a. U. o. 193. 1.

⁷¹¹ Ethnographia XI. évf. 1900. 214. kk. 1.

⁷¹² A finn-ugor népek pogány istentisztelete 220, 225, 229, 239. 1.

⁷¹³ *Patkanov*: Die Irtysch-Ostjaken I. T. 110. 1.

⁷¹⁴ Vogul népk. gyűjt. II. k. 0441. 1.

⁷¹⁵ *Krohn*: i. m. 239. 1.

⁷¹⁶ Die Wotjaken. Eine ethnologische Studie. Stuttgart. 1882. 124. 1.

⁷¹⁷ Mythische und magische Lieder der Ehsten. St. Petersburg. 1854. 14. 1.

⁷¹⁸ Az idevonatkozó különböző nézetek megolvashatók *A. Jeremias*: Handbuch der altorientalischen Geisteskultur 146. k. 1. 1. jegyzet és *Hehn*: Siebenzahl und Sabbath etc. 58. 1. 1. jegyzet.

⁷¹⁹ *Hehn*: U. o. 58. 1.

A sexagesimalis számrendszer sumir jelenlétét bizonyítja a 60 magasabb egységeinek (360, 3600, 36,000, 360,000 stb.) a határozott kiemelkedése a sorozat többi számai közül, külön nevekkal való jelölése,⁷²⁰ a csiHagászat eredményei kifejezésére való kizárólagos használata és végül az összes napmythosokban észlelhető tükröződése. Fontossága abból is kidomborodik, hogy a babyloni mértékrendszert is határozottan ez dominálja.

A történeti idő kezdetén Babylonban jelenlévő másik nagy számrendszer, a tizes számrendszer minden valószínűség szerint a sémi babyloniak műve, de amazzal szemben nagyobb jelentőségre és szélesebbkörű alkalmazásra nem jut.

Nos e hatvanas számrendszernek határozott nyomai tükröződnek az ural-altai nyelvekben is. Pl. *Munkácsi* teljes joggal mutat rá a török nyelvekben arra a jelenségre, hogy az 1–5. terjedő s elnevezéseikre nézve egymástól merőben különböző (*bir, iki, üç, dört, bäs*) egyes számok után a hat és hét (*alti* és *jälti, jälti, jädi*) egyfelől, valamint a nyolc és kilenc (*säkiz, toquz*) másfelől egyező módon vannak képezve.⁷²¹ Ez tehát azt jelenti, hogy az eredeti számolás csak az ötig terjedt, a hat és hét máshonnan s a nyolc és kilenc ismét más forrásból került bele a számrendszerbe. Az ötig terjedő egységyszámolás, mint a számrendszer alapja, azonban elsősorban a sumir nyelvben található föl, ahol az 1–5. tőszám-név a következőkép hangzik: *aš, gē, di-eš, dili=1., m̄an, min=2; eš=3., limnu=4., ia=5.*, a következő tőszámok pedig kilencig az első öt összetételei (*aš=6., ia+aš=5+1., umun=7., ia+man=5+2., ussu=8=ia+eš=5+3., ilimnu=9=ia+limnu=5+4.*)⁷²² A török nyelveknek ez a számolási módja tehát kétségtelenül a sumir megfelelő eljárás-móddal függ össze. De sumir alapra vezet vissza a hat és hét képzési módja s az egységyszámokhoz való török kapcsolása is. *Munkácsi* a tudós *Ramstedt*-tel szemben, ki a hat és hét szóértékeiben a hüvelykujj (Greifinger) és mutatóujj (Essfinger) jelentéseit látja kifejezve⁷²³, a hetes teljesebb altai alakjából (*jälti*) indulván ki, a *jät*=elérni, megérkezni nomen verbale (= elérkezve) értelmét találja föl, ami a számolásra alkalmazva azt jelenti, hogy a számoló elérkezett a végső számhoz, tehát a számolást újból előlről kell kezdenie. Az egyező módon képezett hatos és hetes számok, mint végszámok, pedig szintén csak a sumirban játszanak szerepet, ahol a hatos a nap-, a hetes a holdszám. Továbbmenőleg *Munkácsi* azt is kimutatja, hogy ugyanez a képzési mód ismétlődik a török tizes számnevek képzésében is, amennyiben a 10–50. terjedő tizesek egymástól teljesen eltérő módon, a hatvan és hetven ellenben egyező módon (*altmīs*)=csuvasz *utmel* (= 60.) és *jätmis* = csuv. *s'itm̄el* (=70) vannak képezve. A 60. és 70. tehát ugyanazon számolási mód eredményei, mint a hat és hét, és kétségtelenül a sexagesimalis számrendszer maradványai a török nyelvekben.

Teljesen azonos jelenségre a finn-ugor nyelvekben ugyancsak *Munkácsi* mutatott rá.⁷²⁴ Nevezetesen *J. Schmidt* utalásai alapján *M.* tette először beható vizsgálódás tárgyává a finn-ugor nyelvág tizes számképzési módját s vizsgálataiban a köv. eredményre jutott: A syrjén nyelvben a tizesek a 70-től feljebb a *das* tizes képzővel képeztetnek (*sizim-das=70*), míg a 60-ig a *min* (*mis*) képzővel. Tehát a 60 után a számolásban képzési szakadék van. A votjákban e szakadék már a harminc után megjelenik, de valószínűleg megvolt a hatvan után is. A vogul nyelv a hatvan után szintén eltérően képezi a tizeseket, a 30-tól feljebb a 60-ig azonban egyezően, tehát a 30 is egy befejező számnak látszik. A magyar nyelvben ugyancsak a harmincon felüli tizesek képzése egyezik (negyven, ötven, hatvan

⁷²⁰ V. ö. *Frd. Delitzsch* és *A. Poebel* sumir grammatikáit, az első: *Grundzüge der sumerischen Grammatik*. Leipzig. 1914. 60. kl. lap, a második: azonos címmel, Rostock. 1923. 104. kk. 1.

⁷²¹ V. ö. Zur Bildung der Zehner—Zahlwörter im Türkischen. (Kőrösi Csoma Archivum. 1924. I. k. 4. szám. 313. kk. 1.)

⁷²² Az előbb idézett sumir grammatikáknak a számnevekről szóló részei.

⁷²³ *G. J. Ramstedt*: Über die Zahlwörter der altaischen Sprachen (=Journal de la Société finno—ougrienne. XXIV. Helsingfors. 1907. 10., 15. 1.)

⁷²⁴ Keletli Szemle. XIX. évf. 1920—22. I. füzet, 1—24. 1.

stb.). — A finn-ugor nyelvág több nyelvében található ez egyezések egy olyan számolási mód maradványai, melyben a 30 egy befejező számsor élén állott. E számsor pedig eredményeződik azon számolási mód által, mely a török nyelvekhez hasonlóan az öt újjal való számolást hatszor ismétli. De miért éppen hatszor? És miért egyeznek a finnugor nyelvekben az egyes számok csak hatig? A primitív számolásnak — helyesen jegyzi meg *Munkácsi*⁷²⁵ — nem természetes megálló helye a hat, mert az újjakkal való számolás csak ötig vezet az embert, amennyiben pedig továbbfolytatja azt a másik kézzel, nem állapodik meg a hatnál, hanem eljut a tizig. S hogy a finn-ugor népek ennek dacára mégis csak a hatig jutottak el, „ez csak ama kulturális hatásból magyarázható meg, amely által a hatvan és a harminc is előbbi jelentőségéhez jutott s amelynek forrása Mesopotamia volt“.⁷²⁶ Nem lehet célunk itten e hatvanas számrendszer nyomainak még az ural-altai népek vallásos életében való tükröződéseit sem felkutatni, csak annyit jegyünk meg mintegy összefoglalásul róla, hogy különösen a 12-nek az áldozati kultuszban való használata úgy a sumirban, mint némely finn-ugor nyelvekben elég gyakori s szintén közelebbi kapcsolatra mutat!

Indogermán nyelvtudósok kimutatták, hogy a babyloni hatvanas számrendszer hatása az indogermán népek számolási módjában is megérzik,⁷²⁷ azonban e jelenség csak egyszerű kulturális hatás és nem ősi kulturaközösség eredménye, mint az ural-altai nyelveknél. Bizonyítja ezt az a körülmény is, hogy az indogermánok eredeti számolási módja a tízes számolás volt, ezt törte át később a sexagesimalis, majd még később a vigesimalis.⁷²⁸ Arra tehát semmiképen sem szabad gondolnunk, hogy az ural-altai népek a hatvanas számrendszer ismeretét esetleg az indogermánoktól vehették volna kölcsön, kizárja ezt az ural-altai kulturakörben először a primitív ötös számolási mód, majd a hatnak és hétnek az egységszámok közé való eredeti befogadása, különleges hangsúlyozása és használata s végül az a körülmény, hogy előző feltevésekkel szemben az ugor hetes szám elnevezésében is nem indogermán, hanem assyr-babyloni nyelvi hatás érzik.

A napkultusz sumir-ural-altai egyezőnek látszó képzetei sorából nem hagyhatjuk említés nélkül azt sem, hogy az Sb. syllabar 2. k. s. és *Brünnow Classified list etc.* 3849—3850. sorszámok alatt a sumir *nab* köv. jelentéseit közli = assyr-bab. *nabbu*=athmosphéra, levegőég és assyr-bab. *šamu*=az égboltozat, a firmamentum; e jelentések pedig nagyon közel állanak az észak-osztlják nyelvjárásban fennmaradt *naj*=nap (sol) és a magyar *nap* szóhoz, annál is inkább, mert a *nab* írásjegye (két csillagjegy) nyilvánvalóvá teszi, hogy benne valamely égitest, talán éppen a nap jelölését kell látnunk, melyet azonban a mindennapi használatból lassanként kiszorított a nap *Utu* és *Babbar* meghonosodott elnevezése.

A nap igen fontos szerepet játszik a jövendölésekben. A nap istene az az égi személy, kinek égiske alatt történik a jövendőmondás. Az assyr-babyloni kulturakörből egész halmaza maradt fenn azon szövegeknek, melyek egyenesen a napistenhez intézett kéréseket tartalmaznak kedvező előjelekért,⁷²⁹ és a *Zimmern* közölte ritualis táblák⁷³⁰ is a jövendőmondással foglalkozó *bārū* papok részére világosan bizonyítják, hogy a napisten ebbeli hivatása a legrégebbi időre, minden bizonnyal még a sumir korra megy vissza. A *Zimmern*-féle 24. sz. szöveg⁷³¹ pedig egyenesen arról tudósít, hogy a jóslás mesterségét a sippari napkultusz centrum-

⁷²⁵ Keleti Szemle. XIX. évf. 1920—22. I. füzet, 7. k. 1.

⁷²⁶ U. a.: U. o. 7. l.

⁷²⁷ Igy *J. Schmidt*: Die Urheimat der Indogermanen und das europäische Zahl-system. (=Abhandlungen d. kgl. preuss. Akademie der Wissenschaften zu Berlin. 1890.) és újabban *S. Feist*: Kultur, Ausbreitung und Herkunft der Indogermanen. Berlin. 1913. c. m.-ben.

⁷²⁸ *Feist* i. m. 269. k. 1.

⁷²⁹ V. ö. *J. A. Knudtzon*: Assyrische Gebete an den Sonnengott. Aus der Zeit Asarhaddons und Assurbanipals. Leipzig. I—II. Bd. 1893.

⁷³⁰ L. Assyr. Bibl. Bd. XII. 1896. kk.

⁷³¹ U. a.: U. o. 116. k. 1.

ban élő *Enmeduranki*, mint a *bārū*-k ósátyja közvetlenül a napistentől nyerte s így származtatta át utódaira. Nos az égi testekből s kiváltképen a naphól való jóslást ismerik és alkalmazzák az ural-altai népek is. Pl. a mongol és tatár csillagjóslásról útleírásában többször és elég részletesen megemlékezik a híres velencei útazó, *Marco Polo*.⁷³² A csuvaszoknál hasonló szokásról tudósít *Mészáros*.⁷³³ Más ural-altai népek csillagjóslásairól adatokat találunk *Castrén*-nál,⁷³⁴ *Holmberg*-nél⁷³⁵ és *Krohn*-nál.⁷³⁶ Különösen jellemzők ez utóbbi tudós adatai, melyekből kiderül, hogy a varázspap a maga jóstudományát épenúgy a napistentől nyerte, mint a sumir *Enmeduranki* amattól. A finnek idevonatkozó képzeleteire különösen jellemző a *Kalevala* XV. é. 161. k. s.

A csillagjóslás szokása ugyan más népeknél, így az indogermánoknál is feltalálható és valószínűleg mindenütt Babylonra, a csillagvallás őshazájára vihető vissza,⁷³⁷ de az ural-altai népek által gyakorolt formája talán mégsem késői kulturhatás eredménye, hanem az egykori kulturközösség maradványa.

Itt nem tehetjük külön vizsgálódásunk tárgyává, hogy a sumir, majd az ennek örökébe lépő assyr-babyloni és az ural-altai népeknél egyaránt ismeretes *nap- és holdfogyatkozások* s az ezek alkalmából követett eljárások mennyiben szolgáltatnak ősi primitív anyagot, csak épen megemlítjük a tényt, mint szintén érdekes bizonyítékát az egyező sumir és ural-altai észjárásnak.⁷³⁸

Végül itt mutatunk rá arra az ugyancsak nem jelentőség nélkül való egyezésre is, mely az esztendőnek, mint akár a nap, akár a hold járása alapján számított nagyobb időszakítás egységnek a minden valószínűség szerint összefüggő sumir és finn-ugor elnevezésében jelentkezik és a köv. alakokat tünteti föl: sumir *mu*, samojéd *po*, *puo*, *pua*, *fua*, *pe*, *pu*, *phie*, *bod*, *pode*=év, esztendő, syrjén *vo*, *u*=év, votják *va*=idő, lapp *vuotta*, magyar *val*, *valy* (pl. *ta-val*, *ta-valy*).⁷³⁹

A többi természeti jelenségnek, mint a *víznek*, *tűznek* a megszemélyesítésében és tiszteletében jelenlévő egyező mozzanatokot, melyek a sumir és ural-altai hitfelfogást egybekapcsolni látszanak, itt csak egyszerűen megérintjük.

Arra nem helyezünk különösebb súlyt, hogy a sumirokhoz hasonlóan az ural-altai népek is tisztelték a vizet s nagy fontosságot tulajdonítottak a tűznek, — ehhez hasonló jelenségek más természetvallásokban is, sőt úgyszólván majd mindenikben található.⁷⁴⁰ De azt talán mégsem tarthatjuk jelentőség nélkül — valónak, hogy a víz különböző nevei pontos parallell bírnak az ural-altai nyelvekben. Pl. a sumir *sug* (= assyr-bab. *mū*) = víz; mocsár, lapp, majd víztartály is=altaji *sug*, köztörök *su*, osman *su*, karacsaj *su*, *sū*, baskir *heu*, *seu*, *su*, *hu*, tatár *seu*, *su* = víz.⁷⁴¹ Az egyezés úgy alakilag, mint jelentés tekintetében annyira nyilvánvaló, hogy nem szükséges tovább bizonyítani. Vagy a sumir *id*=víz, folyóvíz, mely *dingir* determinativummal ellátva a vízistent is jelenti,⁷⁴² összefügg a magyar *ügy* (pl. Fekete-*ügy* egy folyónév), a finn *vete*, mordv. *ved*, csere-misz *vüt*, vogul *vit*, zürjén *va*, samojéd *üt*, *öt* ugyancsak víz jelentésű szócsoporttal.

⁷³² L. Voyages and Travels of Marco Polo. (Cassel's National Library) 60., 70., 73., 95., 97., 134. l.

⁷³³ A csuvasz ősvallás emlékei 83., 194., 394. l.

⁷³⁴ Vorlesungen über die finnische Mythologie 60. k. l.

⁷³⁵ *Uno Holmberg*: Die Wassergottheiten der finnisch—ugrischen Völker. (=Mémoires de la Société Finno—ougrienne. XXXII. Vol.) Helsingfors. 1913. 186. l.

⁷³⁶ A finn—ugor népek pogány istentisztelete. 169., 181. kk. l., 333. l.

⁷³⁷ *Troels—Lund*: Himmelsbild und Weltanschauung etc. 37. l.

⁷³⁸ Az ural—altai nap és hold elsötétülésekre v. ö. *Castrén*: Vorlesungen über die finnische Mythologie 63. kk. l., *A. Réville*: Les religions des peuples non civilisés. Paris. 1883. Vol. II. 190. k. l., *Vámbéry*: Primitive Kultur des turko—tat. Volkes 169. l., *Mészáros*: A csuvasz ősvallás emlékei 80., 82. l. *Max Buch*: Wotjaken etc. 127. l. stb.

⁷³⁹ *Setälä*: Die Verwandtschaft der fiugr. u. sam. Sprachen (JSFOu. Vol. XXX. 1913—18.) 5. füzet, 38. l.

⁷⁴⁰ V. ö. pl. az indogermán vallásokra vonatkozó részletkutatásokat!

⁷⁴¹ L. már *Munkácsi* egyeztetését is a Keleti Szemle. 1904. V. évf. 347. l.

⁷⁴² *Delitzsch*: Sumerisches Glossar. 21. l.

Végül megfontolandó még az is, hogy vajjon a vogul *iā*, magyar *jó* (pl. folyó-nevekben, mint *Sajó*, *Heyő*, *Tápió*, *Berettyó*), finn *ioke*, lapp *johko*, zürjén *ju*=folyó, nem kapcsolódnak e utolsó fokon a sumir *Ea*, *Ia* nevezetű vizistennel?

A tűz elnevezéseinél hasonló a helyzet. A sumirban a tűzistennek a neve: *Bil-gi*,⁷⁴³ melyet *Delitzsch* javaslata alapján rendszeren *Gibil*-nek szoktak olvasni.⁷⁴⁴ De hogy nem kellő indokoltsággal, mutatja az, hogy a tartalma szerint igen régi *Maqlū* varázsszöveggyűjteményben mindig az első formában iratik. Bizonyosra vehetjük tehát, hogy a névnek ez volt az eredeti formája s így kapcsolatai keresésénél is ez alakjából kell kiindulnunk. A szó etymologikus magyarázatára nézve eleddig mindössze annyi tisztázódott, hogy egy compositum és vagy a *bil* és *gin*, *gi* (=meggyújt és nád), vagy a *bil* és *gi*^s (= meggyújt és fa) alkotórészekből tevődik össze s eszerint jelentése vagy égő nád, vagy égő fa. Szerintünk helyesebb a *bil-gin* magyarázat, mert a nád Babylon földjén rendkívül elterjedt növény⁷⁴⁵ s ennek égő képe könnyebben felbrazhthette a tűz fogalmának ez ismeretét, mint az aránylag ritka fáé. Ha következtetésünk helyes, úgy a *Bilgi* forma eredetileg a teljesebb *Bilgin*-ből rövidült, mert a nád kifejező szava *gin* és *gi*, amit abból is következtethetünk, hogy a sémi babyloni *qanū* (=héber = קנן nád) valószínűleg a sumir *gin*-ből átkölcsönzött alakok. Nos e *Bilgin* etymologikus változatai állanak előttünk a tun-guz *bul'en*, mandsu *bulukan*, mongol *bulegen*; *bul'cn*, *büliken*, *büljen*=meleg, osztják *melek*, *mellek*, *mellenk*, vogul *mälli*, magyar *meleg* szavakban is. Nem lehetetlen, hogy összefügg egymással a sumir *izi* gyök, melynek két jelentése ismeretes, ú. m. tűz és melegség, hőség,⁷⁴⁶ és karacsaj *issi*, baskir *esse*=forró, meleg, osman *issi*=hő, izzó., továbbá a vogul *is*=meleg, zürjén *özji*=ég, kigyul, osztják *vizila*, magyar *izzó* stb. szócsoport is. Végül megfontolásra ajánljuk a sumir *ne*, *ni*=tűz és az osztják *nai*=tűz közötti igen közel fekvőnek látszó kapcsolat kérdését.

Az istenvilágra vonatkozó egyezések sorából föl kell említenünk a sumir *gilib* gyököt, melyről *J. D. Prince* helyesen jegyzi föl⁷⁴⁷ azt a közismert tényt, hogy e szó egy nem közönséges jelölési módja az istenfogalomnak (= isten). A *gilib* kifejezés azonban különös jelentőséget azáltal nyer, hogy az ósozmán nyelvben is van egy *éolab* isten jelentésű szó (v. ö. még *élebi*=úr, istenembere), amelynek etymologiai elfogadható alapját mindezeideig még nem sikerült megtalálni.⁷⁴⁸ A vallásos egyezéseknek e tanulmányban ismertetett nagy számára való tekintettel nem kézenfekvőnek látszik e, hogy e két kifejezésnél is kapcsolatot keressünk s azokat egymással összefüggőknek higyük?

Sumir és ural-altai részen egyaránt közös a hit abban, hogy az embert nem csak gonoszindulatú, ártó démonok környékezik, hanem jószellemek, ú. n. *védő démonok* is őrizik. E hitképzet távolról sem korlátozódik ugyan csak az ural-altai népekre, ellenkezőleg igen elterjedt az a föld különböző népeinél, de itt mégsem hagyhattuk kifejezett megemlítés nélkül, főképp azért, hogy a sumir és ural-altai nagy közös vallási rendszer szerkezeti egysége és lényeges alkotó elemeinek közösége általa is igazolva legyen. Védő szellemekkel a sumir vallásban többször találkoztunk a varázslási irodalom emlékeinek az ismertetése rendjén, ehelyütt jelenlétük bizonyítékai felsorolásával nincs miért tovább foglalkoznunk, mindössze

⁷⁴³ Jó jellemzést ad róla *Tallquist* a *Maqlu* bevezető részében. 25. kkk. 1.

⁷⁴⁴ V. ö. *Smith-Delitzsch*: *Chaldäische Genesis*. Leipzig. 1876. 270. 1.

⁷⁴⁵ Az alluvialis vizes talajon ez egész természetes is.

⁷⁴⁶ V. ö. *Delitzsch*: *Sumerisches Glossar*. 27. 1. I. *izi* A. és B. alatt.

⁷⁴⁷ *Materials for a sumerian Lexicon*. (Assyriolog. Bibliothek. Bd. XIX. 1905—8. 178. 1.

⁷⁴⁸ *Vámbery* etymológiája ugyanis a *Mém. de la Société finno—ougrienne*. Vol. XII. 117. k. 1., mely szerint a *calipa*=kereszt szó volna az alapja, teljességgel hibás.

még annyit tehetünk hozzá jelentőségük eddigi ismeretéhez, hogy minél erősebben nyúlunk vissza a sumir vallás őskorába, annál inkább előtérbe nyomul nélkülözhetetlen szerepük s ez magyarázza meg, hogy egyik-másik sumir patesinál (= papkirály) miért fordulnak elő oly nagy számban egyébként ismeretlen istennevek — : lokális jellegű védő istenek ezek.

Az ural-altai népeknél szerepet játszó védőistenek karakterére és működésére kimerítő adatokat közölnek *Radloff*, *Castrén*, *Munkácsi*, *Pápay*, *Karjalainen* és *Krohn Gyula* többször idézett műveikben. Ez adatokból a védő szellemek lényének és tevékenységének a sumirral teljesen azonos képe bontakozik ki.

Nagyon hálás feladat volna behatóbb vizsgálódás tárgyává tenni azokat a *mythikus elbeszéléseket is*, amelyek úgy sumir, mint ural-altai részen az egyes isteneknek a világ létrehívása, berendezése és fenntartása körüli működését örökítik meg. Kétségtelen, hogy e vizsgálat is sok részletegyezésre vetne újabb fényt, azonban, mivel ez elbeszélő anyag kialakításában már bizonyos előrehaladottabb szellemi reflexió jelentkezik s ha valahol, e ponton már a legrégebbi korban is a leginkább érvényesülhetett az ural-altai népekhez felérő idegen hatás és a bibliai vallásos tartalom is az őstörténetek anyagánál éreztethette az egyes keresztyénné lett ural-altai népekre a legintenzívebben a maga befolyását, — mindezen körülményekre tekintettel a kérdés sokkal komplikáltabbnak látszik, semhogy röviden meg lehetne oldani. Épen ezért kritikai tárgyalását itt teljesen mellőzzük.⁷⁴⁹

*

A varázslási képzetek ismertetése rendjén rámutattunk néhány olyan lényegesen jellemző egyezésre, mely a sumir és ural-altai áldozati rítusban jelentkezik. Kísértsük meg befejezésül e sort itt néhány újabb mozzanattal kiegészíteni.

Láttuk, hogy a varázsló ruhája a varázslásnál eredetileg piros színű ruha volt. Adataink vannak azonban arra, hogy a varázspap közönséges liturgikus öltözete *fehér vászonból* készült ruházat volt. Pl. egy napistenhymnusz idevonatkozólag a köv. írja:⁷⁵⁰ „Az apsu varázspapja, ünnepiesen felavatva és felöltöztetve *Éridu fehér vászonruhájába*“ stb. ... *Schränk*, aki e hely jelentőségére először mutatott rá,⁷⁵¹ kiemeli, hogy a fehér vászon nemcsak az egyetemes sémita papságnak s bizonyos értelemben az őtestamentumi papságnak is a liturgikus öltözete volt, hanem a mandeusok papjainál is ez a szín divott s joggal hangsúlyozza, hogy itt történeti összefüggés esete áll fönn. De hát gondolhatunk-e e ponton másra, mint hasonló összefüggésre sumir és ural-altai szokás között is, ha pl. azt olvassuk a csuvaszokról, hogy áldozatok, ünnepek alkalmával *fehér* inget húztak, *fehér* nemezkalapot viseltek, sőt a felsőruhájuk is *fehér* volt.⁷⁵² vagy ha a finn-ugor samanokról többször olvassuk, hogy az áldozati szertartásokat *fehér ruhában* végezték,⁷⁵³ és ha *Holmberg* a finn-ugor papokról egyenesen azt közli,⁷⁵⁴ hogy „minden szolgálat előtt megmosakodtak, új, tiszta és lehetőleg *fehér ruhába* öltözködtek“. — A kérdés a közölt adatok alapján magában hordja a feleletet.

Az áldozatok bemutatásánál elfoglalt irányra nézve megállapítottuk, hogy az rendszeren *kelet* volt.

Az áldozati állatok kiválogatásánál fontos volt az állat *színe*, gonosz démon-

⁷⁴⁹ E téren biztató kísérleteket végeztek: *Munkácsi* a *Szabolcsi M.* által szerkesztett Egyenlőség. 1911. jubileumi száma 78. kk. I. és *Walter Anderson*: Nordasiatische Flutsagen. Dorpat. 1923.

⁷⁵⁰ *W. Schränk*: Babylonische. Sühnriten etc. 28. I.

⁷⁵¹ *U. a.*: U. o. 28. I. 1. jegyzet.

⁷⁵² *Mészáros*: A csuvasz ősvallás emlékei. 13. I.

⁷⁵³ *Krohn Gy.*: A finn-ugor népek pogány istentisztelete. 160., 162., 165., 149., 151. k. I.

⁷⁵⁴ *Hastings*: Encyclopaedia of religion and ethics Vol. X. 1918. „Priest, Priest—hood“. 335. k. I.

nak sötét színű áldozatot, a jóindulatú szellemeknek világos színűt volt szokás bemutatni. E fontos distinctióra s általában a színnek az áldozati rítusban való fontosságára bőven idézhetünk példákat a sumir és az ural-altai áldozati rítusból.⁷⁵⁵

A kenyéráldozatnál az áldozati rítusban egyébként favorizált hetes szám helyett a tizenkettős játszik szerepet. És bár a 12. szám alkalmazására az ural-altai vallások köréből jóval kevesebb adattal rendelkezünk, mint a sumir vallás mezejéről, a kevesebb adat is elégségesnek látszik, hogy etekintetben bizonyosi ősi egyezés homályos jelenlétére utaljon.⁷⁵⁶

Az *áldozati helyek* megválasztásánál figyelembe jöhet sumir részről az a szokás, hogy szívesen áldoztak folyó mellett és az áldozati berekben. Mindkettőre több igazoló adat maradt fenn, de különösen az utóbbi látszik lényegesen egyező mozzanatoknak. Már a tellohi táblák emlegetik az ú. n. *agitu* ünnepi házat, mely a városon kívül szabad mezőn feküdt, *szent berek* vette körül és arra szolgált, hogy az áldozatok benne bemutatassanak.⁷⁵⁷ De a sumir patesik felirataiból is tudjuk, hogy valamely templomrész létesítésekor szívesen gondoltak a szent berek ültetésére is, pl. *Entemena* Alabástrom tábla V. 3—5. s. „Entemena Nin-harsag istennő részére megépíté a szent berek Gika-ját ;“ u. a. az ajtósarokkő F. 29—30. s. : „A pálmaberek engura-ját megépíté *Entemena* Ninának“ stb. És mindezt bizonyára azért cselekedhették, mert valamikor a berekben való áldozás szent kötelesség volt. Az áldozati berek kultiválása az ural-altai népeknél egészen természetes s bővebb bizonyító adatokra nem szorul.⁷⁵⁸

Végül az áldozati rítusból felemlítem egyező mozzanatként az *ember áldozatnak* a sumiroknál és az ural-altai népeknél egyaránt több példával és adattal igazolható szokását.⁷⁵⁹ Igaz, hogy az emberáldozat a föld legkülönbözőbb népei vallásos életében jelen van,⁷⁶⁰ de talán mégsem jelentéktelen bizonyító eszköz az ősi vallásos életközösség mellett ott, ahol annak annyi más bizonyító adata van.

*

A mező, melyen szántani igyekeztünk, néhány szórványos kísérlettől eltekintve, teljesen feltöretlen volt. Ez mentse, ha a szántóeke néhol hibákat ejtett, — az ugar föld kemény talaj szokott lenni s talán már az is érdem, ha valaki ekevasát tőle nem sajnálja.

Dr. Varga Zsigmond.

⁷⁵⁵ Frank : Babylonische Beschwörungsreliefs 60. l., *Ebeling* a MVAG. 1918. I. H. 21. l. *Krohn* i. m. 145., 207., 217., 225., 228., 234., 237. l., *Vogel* népkölt. gyűjt. II. 0434. l., *Paasonen* : Keleti Szemle 1901. 34. l., *Radloff* : Aus Sibirien Bd. II. 19. k. l. etc.

⁷⁵⁶ Az áldozati kultuszban a 12. szám használatára a kenyéráldozatoknál különösen szemléltető példákat tartalmaz a babyloni *Gilgames* eposz, v. ö. egyébként *O. Weber* : Die Literatur der Babylonier und Assyrer 187. l., v. ö. továbbá *Mészáros* : A csuvasz ősvallás emlékei 41. l., 131. l., 152. l., *Wasiljev* a Mémoires de la Société finno—ougrienne Vol. XVIII. 15. l. és 12. l.

⁷⁵⁷ *L. B. Landsberger* : Der kultische Kalender der Babylonier und Assyrer. (Leipziger Semit. Studien. VI. 1—2. füzet, Leipzig. 1915.) 4. l. és 66. l.

⁷⁵⁸ V. ö. *Krohn Gy.* : A finn—ugor népek pogány istentisztelete. I. fejezet. 29. kkk. l.

⁷⁵⁹ *L. KAT.* 3 599. l., *Schmidt* a MVAG. 1911. évf. 3. füz. 100. l., *Weber* : Die Literatur der Babylonier etc. 175. l., *Wasiljev* a MSFOu. XVIII. 37. l., *Krohn Gy.* : A finn—ugor népek pogány istentisztelete IV. fejezete 201. kkk. l., *Karjalainen* : Die Religion der Jugra—Völker. Bd. II. 134. l.

⁷⁶⁰ *Hastings* : Encyclopaedia of religion and ethics. Vol. VI. 1913. „Human sacrifice“ címszó alatt 840—867. l.

DEBRECENI EGYETEMI KÖNYVTÁR

13245 / 1958